

Naslov originala

THE WORKS OF GEORGE BERKELEY
With Prefaces, Annotations, Appendices, and
An Account of his Life, by
ALEXANDER CAMPBELL FRASER
In Four Volumes
VOL. I: PHILOSOPHICAL WORKS, 1705-21
OXFORD
AT THE CLARENDON PRESS
MDCCCCI

A TREATISE CONCERNING THE
PRINCIPLES OF HUMAN KNOWLEDGE
(¹PART I)

WHEREIN THE CHIEF CAUSES OF ERROR AND
DIFFICULTY IN THE SCIENCES, WITH THE GROUNDS
OF SCEPTICISM, ATHEISM, AND IRRELIGION, ARE
INQUIRED INTO

First Published in 1710

¹ Omitted on the title-page in the second edition, but retained in the body of the work.

Džordž Barkli

RASPRAVA
O PRINCIPIMA
LJUDSKOG
SAZNANJA

Preveo
RADOSLAV V. KONSTANTINVIĆ

Skenirao je Zotov Vladimir za drage kolege

BEOGRADSKI IZDAVAČKO-GRAFIČKI ZAVOD
Beograd 1977.

VELEČASNOM'
TOMASU, GROFU OD PEMBRUKA &c.
VITEZU ORDENA PODVEZICE I JEDNOM
OD LORDOVA PREČASNOG KRUNSKOG
SAVETA NJENOG VELIČANSTVA

MILOSTIVI GOSPODINE,

Možda ćete se začuditi što se jedna neznatna osoba, koja nema čast da je Vaše Lordovstvo poznaje, usuduje da Vam se obrati na ovaj način. Ali što je čovek koji je napisao nešto sa namerom da unapredi *korisno znanje* i *religiju* u svetu, izabrao Vaše Lordovstvo za svoga zaštitnika izgledaće čudno samo onome ko nimalo nije upoznat sa sadašnjim stanjem Crkve i znanja i ko, prema tome, ne zna koliki ste ukras i oslonac oboma. Pa ipak, ništa me ne bi moglo navesti da Vam učinim ovaj skromni poklon, da nisam bio ohrabren iskrenošću i urođenom dobrotom kojima se tako odlikuje karakter Vašeg Lordovstva. Mogao bih da dodam,

¹ Posveta je izostavljena iz drugog izdanja (napomena prema Džesopu).

milostivi Gospodine, da mi je izvanredna blagonaklonost i darežljivost koje ste ljubazno ukazali našem Društvu¹ dala nade da nećete odbiti da podržite studije jednog od njegovih članova. Ti razlozi naveli su me da ovu raspravu položim pred noge Vašega Lordovstva i to tim pre što sam žudeo da objavim da gajim najiskrenije i najdublje poštovanje prema učenosti i vrlini Vašeg Lordovstva kojima se svet sa toliko prava divi.

Milostivi Gospodine,

Vašeg Lordovstva najneznatniji
i najodaniji sluga

DŽORŽD BARKLI

¹ Trinity College, Dublin. (Svuda gde nije posebno naznačeno primedbe potiču od A. K. Frejzera. — Prim. prev.)

PREDGOVOR¹

Ono što ovde objavljujem izgleda mi, posle dugog i brižljivog istraživanja, očigledno istinitim i korisnim da se zna; korisno naročito onima koji su zatrovani skepticizmom, ili onima kojima nedostaje dokaz za postojanje i nematerijalnost Boga ili za stvarnu besmrtnost duše. Da li je to tako ili ne, bio bih zadovoljan da čitalac nepristrasno ispita, pošto smatram da me se uspeh onoga što sam napisao tiče samo utoliko ukoliko je to povoljno za *istinu*. Ali, da bi se postigao *taj* cilj molim čitaoca da odloži svoj sud dok *bar* jednom ne pročita celu knjigu od početka do kraja, sa onoliko pažnje i razmišljanja koliko se čini da predmet zaslužuje. Jer, kao što ima nekih mesta koja su, uzeta za sebe, veoma podložna (što se nije moglo izbeći) grubim izvrtanjima i kojima bi se mogle pripisati najapsurdnije posledice za koje će se, ipak, kada se sve pročita, ispostaviti da ne slede iz njih, isto tako i kada bi se knjiga pročitala cela, ali na brzinu, vrlo je verovatno da bi smisao onoga što kažem mogao biti pogrešno shvaćen; ali, misao-

¹ Predgovor je izostavljen iz drugog izdanja. (Primedba prema Džesopovom izdanju »*Principa*« iz 1945. god.)

nom čitaocu, laskam sebi, biće potpuno jasan i očigledan.

Što se tiče novine i osobenosti kojima može izgledati da se odlikuju neki od narednih pojmova, izlišno je, nadam se, da se zbog toga uopšte pravdam. Onaj ko će odbaciti neku dokazivu istinu, samo zato što je nova i suprotna predrasudama čovečanstva, mora sigurno biti ili veoma slabouman ili veoma malo upoznat sa naukama.

Toliko sam smatrao potrebnim da kažem unapred, da bih, ako je moguće, sprečio pre nagljene kritike onih ljudi koji su isuviše skloni da osude jedno gledište pre nego što ga ispravno razumeju.

UVOD

1. Budući da filozofija nije ništa drugo do težnja za mudrošću i istinom, opravdano bi se moglo očekivati da će oni koji su tome posvetili najviše vremena i truda biti nagrađeni većim duhovnim mirom i spokojstvom, jasnijim i očiglednijim saznanjem, a manje razdirani sumnjama i teškoćama nego drugi ljudi. Međutim, mi vidimo da je neobrazovana masa čovečanstva koja ide širokim putem običnog zdravog razuma i sledi zapovesti prirode, najvećim delom bezbrižna i spokojna. Njima ništa što je blisko ne izgleda neobjašnjivo ili teško shvatljivo. Oni se ne žale na nepouzdanost svojih čula i nimalo im ne preči opasnost da postanu *skeptici*. Ali čim se udaljimo od čula i instinkata da bismo sledili svetlost nekog višeg principa — da bismo rasuđivali, meditirali i razmišljali o prirodi stvari, na hiljade nedoumica se javi u našoj svesti u vezi sa onim stvarima za koje nam je izgledalo da ih u potpunosti razumemo. Predrasude i čulne obmane se odasvud otkrivaju našem pogledu i, pokušavajući da ih ispravimo razumom, mi neosetno klizimo u neobične paradokse, teškoće i protivrečnosti koje se množe i rastu što više odmičemo sa spekulacijom; dok se,

najzad, pošto smo prošli kroz mnoge zamršene lavirinte, ne nađemo upravo tamo gde smo i bili, ili, što je još gore, ne zapadnemo u beznadežni skepticizam.

2. Misli se da je uzrok ovome nejasnoća stvari ili prirodna slabost i nesavršenstvo našeg razuma. Kažu da sposobnosti koje posedujemo ima malo i da ih je priroda namenila održanju života i uživanju¹ u njemu, a ne prodiranju u unutrašnju suštinu i sklop stvari: osim toga, budući da je čovekov duh konačan, ne treba se čuditi ako padne u apsurdnosti i protivrečnosti iz kojih mu je nemoguće da se ikada ispetlja kada se bavi stvarima koje zadiru u beskonačno; jer u prirodi beskonačnog je da ne može biti shvaćeno onim što je konačno.

3. Ali mi smo, možda, isuviše nepravedni prema nama samima kada izvor slabosti tražimo u našim sposobnostima, a ne u pogrešnom načinu na koji ih upotrebljavamo. Teško je pretpostaviti da bi ispravne dedukcije iz istinitih principa ikada imale takve posledice koje se ne bi mogle prihvatiti ili uskladiti. Trebalo bi da verujemo da Bog nije bio tako nemilostiv prema ljudskom rodu da mu usadi jaku volju za onim saznanjem koje je postavio sasvim van njegovog domašaja. To se ne bi slagalo sa uobičajenim blagonaklonim metodama Providenja koje, usadivši bilo kakve želje u bića, obično ova snabdeva takvim sredstvima

¹ U drugom izdanju: udobnosti, umesto uživanju. — Prim. prema Džesopu.

kojima će, ako se pravilno upotrebe, te želje sigurno zadovoljiti. Sve u svemu, ja sam sklon da mislim da mnogo veći deo, ako ne i sve teškoće koje su do sada mučile filozofe i koje su prečile put ka saznanju, potpuno dolaze od nas. Mi najpre uzvitlamo prašinu a zatim se žalimo kako ne možemo da vidimo.

4. Moja je namera zato, da pokušam, ako mogu, da otkrijem principe koji su uneli svu tu sumnju i neizvesnost, sve te besmislice i protivrečnosti u razne filozofske škole, tako da su najmudriji ljudi smatrali naše neznanje neizlečivim misleći da ono potiče od prirodne tuposti i ograničenosti naših sposobnosti. I sigurno, tačno istražiti prve principe *ljudskog saznanja*, pretresti ih i ispitati sa svih strana, posao je koji zaslužuje naš trud, naročito zato što može biti izvesnih osnova sumnji da one smetnje i teškoće koje zadržavaju i zbunjuju svest u njenom traganju za istinom ne proističu ni iz kakve nejasnoće i zapletenosti u objektima, niti iz prirodnog nesavršenstva razuma, koliko iz lažnih principa pri kojima se uporno ostajalo, a koji su se mogli izbeći.

5. Koliko god mi težak i obeshrabrujući ovaj pokušaj mogao izgledati kada pomislim koliko se veoma velikih i izvanrednih ljudi pre mene upustilo u slične¹ poduhvate, ipak nisam bez izvesnih nada, s obzirom da najširi pogledi nisu uvek i najjasniji

¹ U prvom izdanju: iste (Džesop).

i da će onaj ko je kratkovid biti prinuđen da približi objekat i, možda, biti u stanju da temeljnim i brižljivim razmatranjem, opazi ono što je promaklo mnogo boljim očima.

6. Da bi se svest čitaoca pripremila za lakše razumevanje onoga što sledi umesno je¹ dati nešto kao uvod o prirodi i zloupotrebi jezika. Ali raspredanje ove stvari vodi me u izvesnoj meri do anticipiranja moje namere, time što će skrenuti pažnju na ono što je izgleda igralo glavnu ulogu u zamršavanju i zapetljavanju spekulacije i što je prouzrokovalo bezbrojne greške i teškoće u skoro svima delovima saznanja. A to je mišljenje da svest može da obrazuje *apstraktne ideje* ili pojmove o stvarima. Onaj kome nisu sasvim strani spisi i raspre filozofa mora nužno priznati da je ne mali deo njih utrošen na apstraktne ideje. O ovima se misli da predstavljaju specijalan predmet onih nauka koje su poznate pod imenom *Logike* i *Metafizike* i svega onoga što važi za najapstraktniju i najzvišeniju učenost, a u čemu će se jedva naći neko pitanje čije tretiranje ne pretpostavlja postojanje apstraktnih ideja u svesti i njenu prisnost sa njima.

7. Svi se slažu da nijedan kvalitet ili modus stvari nikada stvarno ne postoji zasebno i odvojeno od svih drugih, već je više njih tako reći pomešano i spojeno u istom objektu. Ali, kažu nam, budući da je svest u stanju da razmatra svaki kvalitet za-

¹ U prvom izdanju: smatrao sam da je umesno (Džesop).

seбно ili odvojeno od drugih kvaliteta sa kojima je sjedinjen, ona na taj način obrazuje za sebe apstraktne ideje. Mi vidimo, na primer, jedan rasprostrt i obojen predmet koji se kreće; rastavljajući ovu mešovitu ili složenu ideju na njene proste, sastavne delove, i posmatrajući svaki za sebe, odvojen od ostalih, svest obrazuje apstraktnu ideju rasprostrtosti, boje i kretanja. Ne radi se o mogućnosti da boja ili kretanje postoje bez rasprostrtosti; već jedino o tome da svest može *apstrakcijom* obrazovati za sebe ideju boje odvojenu od rasprostrtosti i ideju kretanja odvojenu od boje i rasprostrtosti.

8. Dalje, kada je svest primetila da u pojedinačnim čulnoopaženim rasprostrtostima postoji nešto zajedničko i svima slično, a nešto drugo svojevršno, kao ovaj ili onaj oblik ili veličina, po čemu se one međusobno razlikuju, ona razmatra odvojeno ili posebno izdvaja za sebe ono što je zajedničko, obrazujući od toga najapstraktniju ideju rasprostrtosti, koja nije ni linija, ni površina, ni telo, niti ima bilo kakav oblik ili veličinu, već predstavlja jednu ideju u potpunosti odvojenu od svega toga. Na isti način svest, izostavljajući iz pojedinih boja opaženih čulima ono po čemu se međusobno razlikuju i zadržavajući samo ono što je zajedničko svima, obrazuje ideju boje uopšte, koja nije ni crvena, ni plava, ni bela¹ niti bilo koja druga određena boja. I, na sličan način, kada se razmatra kretanje od-

¹ U prvom izdanju rečenica se završava sa: itd. Odavde do kraja rečenice dodano u drugom izdanju (Džesop).

vojeno, ne samo od tela koje se kreće, već i od oblika koji opisuje i od svih posebnih pravaca i brzina, uobličava se apstraktna ideja kretanja, koja podjednako odgovara svim posebnim kretanjima koja se mogu opaziti čulima.

9. I kao što obrazuje za sebe apstraktne ideje kvaliteta ili modusa, svest istim odvajanjem ili mentalnim rastavljanjem dolazi do apstraktnih ideja složenijih bića koje uključuju u sebe više koegzistentnih kvaliteta. Pošto je, na primer, svest primetila da *Piter*, *Džems* i *Džon* liče jedan na drugog, po nekim zajedničkim odlikama u stasu i drugim osobinama, ona izostavlja iz kompleksne ili složene ideje koju ima o *Piteru*, *Džemu* i¹ ma kome drugom pojedinačnom čoveku, ono što je svojstveno svakome od njih, a zadržava samo ono što je zajedničko svima i tako obrazuje jednu apstraktnu ideju u kojoj sva pojedinačna bića podjednako sudeluju; potpuno apstrahujući i isključujući sve okolnosti i razlike koje bi je mogle ograničiti na ma koje pojedinačno (particular) postojanje. I, na taj način, kažu, mi dolazimo do apstraktne ideje *čoveka* ili, ako vam se sviđa, *čovečanstva* ili *ljudske prirode*; u tu ideju je istina uključena boja, zato što ne postoji čovek koji ne bi imao nekakvu boju, ali onda ne može biti ni bela, ni crna, niti ma koja posebna (particular) boja, zato što nema nijedne posebne boje koja bi svima ljudima bila zajednička.

¹ Umesto: i ma kome drugom pojedinačnom čoveku, u prvom izdanju stoji samo: *ltd.* (*Džesop*).

Na isti način, u nju je uključen rast, ali to onda nije ni visok, ni nizak, niti pak srednji rast, već nešto apstrahovano od svega toga. I tako je i sa ostalim. Štaviše, budući da postoji veliko mnoštvo drugih bića koja sudeluju u nekim, ali ne svim, delovima složene ideje *čoveka*, svest, izostavljajući one delove koji su svojstveni ljudima i zadržavajući samo one koji su zajednički svim živim bićima, obrazuje ideju *životinje*; ta ideja se izdvaja (*abstracts . . . from*) ne samo iz svakog pojedinačnog čoveka, već i iz ptica, zveri, riba i insekata. Sastavni delovi te apstraktne ideje *životinje* su telo, život, sposobnost čulnog opažanja i spontanog kretanja. Pod *telom* se razume telo bez ikakvog određenog oblika ili izgleda, budući da nema nijednog oblika ili izgleda zajedničkog svima životinjama; takođe telo koje nije pokriveno ni dlakom, ni perjem, ni krljuštima, itd., niti pak nago — budući da su dlaka, perje, krljušti i nagost svojstva po kojima se životinje razlikuju i koje se zbog toga izostavljaju iz *apstraktne ideje*. Po istoj logici, spontano kretanje ne sme biti ni hodanje, ni letenje ni puzanje; ono je ipak kretanje, ali kakvo je to kretanje nije lako shvatiti.

10. Drugi mogu najbolje da kažu da li imaju tu čudesnu sposobnost da *apstrahuju svoje ideje*. Što se mene tiče (usuđujem se da kažem da je nemam),¹ ja zaista nalazim da imam sposobnost da u sebi zamislim ili predstavim ideje onih pojedinih

¹ Izostavljeno u drugom izdanju.

načnih stvari koje sam opazio i da ih na različite načine sastavljam i rastavljam. Ja mogu da zamislim čoveka sa dve glave ili gornji deo čoveka spojen sa trupom konja. Ja mogu da razmatram ponasob ruku, oko, nos, apstrahovane ili odvojene od ostalog tela. Ali onda svaka ruka ili oko koje zamislim moraju imati neki poseban oblik ili boju. Slično tome, ideja čoveka koju obrazujem za sebe, mora biti ideja ili belog ili crnog i smeđeg; pravog ili pogrbljenog; visokog, ili niskog ili osrednjeg čoveka. Ja ne mogu nikakvim naporom misli da zamislim gore opisanu apstraktnu ideju. I podjednako mi je nemoguće da obrazujem apstraktnu ideju kretanja odvojenog od tela koje se kreće, a koje nije ni brzo, ni sporo, ni krivolinijsko, ni pravolinijsko; i slično bi se moglo reći i za sve druge koje mu drago apstraktne opšte ideje. Prosto rečeno, ja priznajem da mogu da apstrahujem u jednom smislu, kao kada odvojeno razmatram pojedine delove ili kvalitete, koji, mada spojeni u jednom predmetu sa drugim delovima i kvalitetima, ipak mogu realno da postoje i bez njih. Ali ja poričem da mogu da apstrahujem jedne od drugih ili da zamislim odvojeno one kvalitete koji nikako ne bi mogli da postoje tako razdvojeni; ili da mogu da obrazujem neki opšti pojam apstrahujući ga od pojedinosti na ovde izloženi način — što su dva odgovarajuća opšteusvojena smisla *apstrahovanja*. I ima osnova verovanju da će većina ljudi sami uvideti isto što i ja. Većina, koju čine prosti ili neobrazovani ljudi, nikada ne teži da *apstrahuje pojmove*. Rečeno je da su oni teški i da se do njih

ne može doći bez truda i muke. Mi možemo, prema tome, logično zaključiti da su takvi pojmovi, ako postoje, ograničeni samo na učene.

11. Prelazim na ispitivanje onoga što se može navesti u odbranu učenja o apstrakciji i pokušavam da otkrijem šta je to što spekulativne osobe navodi da prigriju jedno gledište koje izgleda toliko udaljeno od zdravog razuma. Jedan (izvrstan i)¹ zaslužno cenjen filozof², koji više nije živ, veoma ga je podržavao time što je, izgleda, mislio da je posedovanje apstraktnih ideja ono po čemu se razum čoveka i životinje najviše razlikuje. »Poseđovanje opštih ideja — kaže on — jeste ono što precizno razlikuje čoveka od životinje i predstavlja preimućstvo do koga se sposobnosti životinja ni na koji način ne uzdižu: jer očigledno je da kod njih ne opažamo nikakvih tragova upotrebe opštih znakova za označavanje univerzalnih ideja — na osnovu čega imamo razloga da pretpostavimo da one ne poseduju sposobnost *apstrahovanja* ili obrazovanja opštih ideja, pošto se one ne služe rečima niti bilo kojim drugim opštim znacima.« *I malo dalje*: »Zbog toga, mislim, možemo pretpostaviti da se u tome životinjske vrste razlikuju od čoveka; i da se tom specifičnom razlikom koja se na kraju toliko povećava, oni u potpunosti odvajaju. Jer, ako životinje uopšte imaju neke ideje, a nisu samo mašine (kako bi to neki hteli), ne možemo im

¹ Izostavljeno u drugom izdanju.

² Lok.

² Rasprava o principima ljudskog saznanja

potpuno odreći razum. Izgleda mi isto toliko očigledno da neke među njima, u izvesnim slučajevima, razmišljaju, koliko i to da imaju sposobnost opažanja; ali one razmišljaju jedino pomoću pojedinačnih ideja, upravo onakvim kakve ih primaju od svojih čula. One su u najboljem slučaju ograničene na te uske okvire i nemaju (kako mi se čini) sposobnost da ih prošire bilo kakvom *apstrakcijom* (*Ogled o ljudskom razumu*, knjiga II, glava II, čl. 10 i 11). Ja se potpuno slažem sa ovim učenim piscem, da životinje ni na koji način ne mogu ovladati sposobnošću apstrahovanja. Ali ako to učinimo njihovim karakterističnim svojstvom, bojim se da ćemo u ta živa bića morati da ubrojimo i veliko mnoštvo onih koji važe za ljude. Kao dokaz da životinje nemaju apstraktne ideje navodi se to da mi kod njih ne primećujemo nikakvu upotrebu reči, niti bilo kojih drugih opštih znakova. Pošto se ovaj dokaz zasniva upravo na pretpostavci da upotreba reči podrazumeva posedovanje opštih ideja, iz toga sledi da su ljudi koji se služe jezikom sposobni da apstrahuju ili uopštavaju svoje ideje. Da je to smisao i argumentacija pisca pokazaće kasnije njegov odgovor na pitanje koje postavlja na drugom mestu: »Pošto su sve stvari koje postoje samo pojedinačne kako dolazimo do opštih termina?« *Njegov odgovor glasi*: »Reči postaju opšte tako što postaju znaci opštih ideja« (*Ogled o ljudskom razumu*, knjiga III, glava III, čl. 6). Ali izgleda da jedna reč¹ postaje opšta tako što postaje

¹ U prvom izdanju: Sa ovim se ne mogu složiti pošto mislim da jedna reč, itd.

znakom, ne jedne apstraktne opšte ideje, već više pojedinačnih ideja od kojih ovu ili onu sugerise svesti. Kada se, na primer, kaže da je *promena kretanja srazmerna uloženoj sili* ili da je *deljivo sve što je rasprostrto*, ova tvrđenja treba shvatiti kao da se odnose na kretanje i rasprostrtnost uopšte; pa ipak ne sledi da ona navode moje misli na *ideju* o kretanju bez pokrenutog tela ili bez ikakvog određenog pravca ili brzine; niti da ja moram da zamislim jednu *apstraktnu opštu ideju* rasprostrtnosti, koja nije ni linija, ni površina ni telo, ni velika ni mala, ni crna, ni bela, ni crvene niti¹ bilo koje druge određene boje. Podrazumeva se jedino to da kada razmatram bilo koje pojedinačno kretanje, brzo ili sporo, vertikalno, horizontalno ili kružno, bilo kog objekta, aksioma koja se njega tiče podjednako je istinita. Kao što je istinita i druga koja se tiče svake pojedine rasprostrtnosti, bez obzira da li je ona linija, površina ili telo, ove ili one veličine ili oblika, (itd.).²

12. Ispitujući kako ideje postaju opšte, mi možemo bolje prosuditi kako su reči takvim postale. I ovde treba napomenuti da ja ne poričem apsolutno postojanje opštih ideja, već samo postojanje *apstraktnih opštih ideja*. Jer u odlomcima koje smo naveli³ u kojima se pominju apstraktne ideje, uvek se pretpostavlja da su one obrazovane *apstrakcijom*

¹ »itd.«; do kraja rečenice dodano u drugom izdanju (Džesop).

² Izostavljeno u drugom izdanju (Džesop).

³ U prvom izdanju: gore navedenim (Džesop).

na način izložen u članovima 8 i 9. Međutim, ako mi hoćemo da pridamo neki smisao našim rečima i da govorimo jedino o onome što možemo da shvatimo, verujem da ćemo priznati da jedna ideja, koja je, uzeta po sebi, pojedinačna, postaje opšta time što služi da predstavi ili zameni sve druge pojedinačne ideje iste vrste. Objasnimo to jednim primerom. Zamislite da jedan geometar demonstrira metode preseka duži na dva jednaka dela. On crta, na primer, duž od jednog inča: ono, što je po sebi pojedinačna duž, ipak je, s obzirom na svoje značenje, opšte; jer, kako je ovde upotrebljena, ona predstavlja bilo koju pojedinačnu duž; tako da ono što je dokazano za nju dokazano je za sve duži, ili, drugim rečima, za duž uopšte. I kao što ova pojedinačna duž postaje opšta time što služi kao znak, isto tako i ime *duž*, koje shvaćeno u apsolutnom smislu jeste pojedinačno, postaje opšte kada služi kao znak. I kao što je prva opšta, ne zato što je znak jedne apstraktne ili opšte duži već zato što je znak svih pojedinačnih pravih duži koje bi mogle postojati, tako se i za ime mora smatrati da vuče svoju opštost iz istog izvora, naime, otuda što denotira sve pojedinačne duži bez razlike.

13. Da bih čitaocu pružio još jasniju sliku o prirodi apstraktnih ideja i o funkcijama za koje se misli da su one neophodne, navešću još jedno mesto iz *Ogleda o ljudskom razumu*, koje glasi: »Deci ili još neiskusnoj svesti *apstraktne ideje* nisu ni očigledne ni lake, kao pojedinačne ideje. Ako one odraslim ljudima izgledaju takvim, to je zato što

su one takvim postale zahvaljujući stalnoj svakodnevnoj upotrebi. Jer, kada potanko razmislimo o njima, uvidećemo da su opšte ideje tvorevine i izumi svesti koje sadrže teškoće u sebi i ne stižu se tako lako kao što smo mi skloni da zamišljamo. Zar, na primer, nije potreban znatan trud i veština da bi se obrazovala opšta ideja trougla (koja čak i ne spada u najapstraktnije, najsadržajnije i najteže); jer ona ne sme biti ideja ni o kosouglo, ni o pravouglo, ni o ravnostranom, ni o ravno-krakom, ni o raznostranom trouglu; već o *svim tim i ni o jednom* od svih tih u isti mah? U stvari, ona je nešto nesavršeno, nešto što ne može postojati; jedna ideja u kojoj su spojeni delovi više različitih i *nesaglasnih ideja*. Istina je da su svesti, u ovome nesavršenom stanju, potrebne takve ideje i da se ona žuri što više može da do njih dođe da bi olakšala sporazumevanje i proširivanje znanja, budući da po prirodi (naturally) veoma teži i jednom i drugom. Pa ipak, imamo razloga da pomišljamo da su takve ideje znaci našeg nesavršenstva. Ovo je bar dovoljno da pokaže da najapstraktnije i najopštije ideje nisu ideje sa kojima se svest ponajpre i najlakše upoznaje niti su to one sa kojima naše najranije znanje ima posla« (Knjiga IV, glava VII, član 9). Ako je iko sposoban da u svojoj svesti obrazuje takvu ideju trougla kakva je ovde opisana, uzaludno bi bilo nastojati da ga razuverimo u to, niti bih se ja u to upuštao. Sve što želim jeste da čitalac u potpunosti bude načisto s tim da li ima takvu jednu ideju ili je nema. A na ovo pitanje, mislim, nikome nije teško da odgovori.

Ima li čega lakšeg bilo kome do da se malo udubi u svoje sopstvene misli i da tamo potraži da li ima, odnosno da li može steći, jednu ideju koja će se slagati sa opisom opšte ideje trougla, kakav je ovde dat — trougla koji nije *ni kosougli, ni pravougli, ni ravnostrani, ni ravnokrak, ni raznostran, već svi ti i nijedan od svih tih u isti mah?*

14. Mnogo je ovde bilo reči o teškoćama koje apstraktne ideje povlače za sobom, i trudu i veštini koji su potrebni da bi se one obrazovale. I svi se slažu da je potreban veliki napor i rad svesti da bi se naše misli oslobodile pojedinačnih objekata i uzdigle do onih uzvišenih spekulacija koje se bave apstraktnim idejama. Prirodan zaključak iz svega toga izgleda bio bi, da tako teška stvar kao što je obrazovanje apstraktnih ideja, nije bila neophodna za sporazumevanje, koje je tako lako i blisko svima ljudima. Ali, rečeno nam je, ako one izgledaju očigledne i lake odraslim ljudima, *to je samo zato što su one stalnom svakodnevnom upotrebom takvim postale*. Međutim, ja bih veoma voleo da znam u koje vreme se ljudi bave savlađivanjem te teškoće i kada se opskrbljuju tim neophodnim govornim pomagalicama. To ne može biti kada odrastu, jer čini se da onda nisu svesni nekog takvog truda. Ostaje, prema tome, da se time bave u detinjstvu. A sigurno je da će se veliki i složen rad na obrazovanju apstraktnih pojmova pokazati teškim zadatkom za to nejakdo doba. Nije li nepojmljivo da deca ne mogu da čavrljaju o šećerlemama, čegrtaljkama i ostalim svojim malim drangulijama

dok najpre ne spoje bezbrojne nesaglasnosti i tako u svojoj svesti ne obrazuju *apstraktne opšte ideje* i vežu ih za svako zajedničko ime kojim se služe?

15. Niti ih smatram imalo potrebnijim za *proširenje znanja* nego za *sporazumevanje*. Znam da se mnogo insistiralo na tome da su čitavo saznanje i dokazivanje u vezi sa opštim pojmovima, sa čime se ja potpuno slažem. Ali mi se ne čini da su ti pojmovi obrazovani *apstrahovanjem* na pomenuti način — budući da se *opštost*, koliko ja mogu da razumem, ne sastoji u apsolutnoj pozitivnoj prirodi ili zamisli bilo čega, već u njegovom odnosu prema pojedinostima njime označenim ili predstavljanim; usled čega stvari, imena ili pojmovi, iako po svojoj prirodi *pojedinačni*, postaju *opšti*. Tako, kada ja dokazujem neki stav o trouglovima, pretpostavlja se da imam u vidu opštu ideju trougla, ali to ne bi trebalo razumeti kao da bih ja mogao obrazovati *ideju* nekog trougla koji nije ni ravnostran, ni raznostran, ni¹ ravnokrak¹; već jedino tako da pojedinačni trougao koji ja razmatram, bez obzira na to da li je ove ili one vrste, podjednako zamenjuje i predstavlja sve vrste pravolinijskih trouglova i da je u tome smislu *opšti*. Što sve izgleda vrlo prosto i nimalo teško.

16. Ali ovde će se postaviti pitanje, kako mi možemo znati da li će neki stav biti istinit za sve pojedinačne trouglove, ako najpre nismo videli

¹ itd — u prvom izdanju (Džesop).

da li je dokazan za apstraktnu ideju trougla, koja svima podjednako odgovara? Jer iz toga što se za jednu osobinu može dokazati da pripada nekom pojedinačnom trouglu, ne sledi da ona pripada bilo kome drugom trouglu koji nije u svemu istovetan sa njim. Na primer, zato što sam dokazao da su tri ugla jednog ravnokrakog pravouglog trougla jednaka dvama pravim, ja ne mogu na osnovu toga zaključiti da ta osobina odgovara svim drugim trouglovima koji nemaju ni prav ugao ni dve jednake strane. Da bismo, prema tome, bili sigurni da je ovaj stav univerzalno istinit, mi izgleda moramo ili izvoditi poseban dokaz za svaki pojedini trougao, što je nemoguće, ili ga jednom za svagda dokazati na *apstraktnoj ideji trougla*, u kojoj sve pojedinosti podjednako učestvuju i koja ih sve podjednako predstavlja. Na to odgovaram da, iako je ideja koju imam na umu za vreme dokazivanja ideja jednog ravnokrakog pravouglog trougla, na primer, čije strane imaju jednu određenu dužinu, ja ipak mogu biti siguran da se dokazivanje proteže na sve druge pravolinijske trouglove bilo koje vrste ili veličine. I to zato što niti prav ugao, niti jednakost, niti određena dužina strana niukoliko ne sudeluju u dokazu. Istina je da dijagram koji imam na umu uključuje sve te pojedinosti; ali o njima nema ni pomena u dokazu stava. Nije rečeno da su tri ugla jednaka dvama pravim zato što je jedan od njih prav ugao ili zato što su strane koje ga zaklapaju iste dužine. To dovoljno pokazuje da bi prav ugao mogao biti kos, a strane nejednake, a da uprkos svemu dokaz vredi. I zbog toga ja

smatram istinitim za ma koji kosougli ili raznostrani trougao ono što sam dokazao za jedan pojedinačan pravougli ravnokraki trougao, a ne zato što sam dokazao stav na apstraktnoj ideji trougla.¹ (I ovde se mora priznati da čovek može razmatrati jednu figuru samo kao trouglu ne obraćajući pažnju na posebne osobine uglova, niti na odnose između strana. Utoliko on može apstrahovati. Ali to nikada neće dokazati da on može obrazovati jednu apstraktnu, opštu, nesaglasnu ideju trougla. Na sličan način mi možemo razmatrati *Petra* kao čoveka ili kao životinju, ne obrađujući pomenutu apstraktnu ideju ni čoveka ni životinje; ukoliko ne uzimamo u obzir sve što opažamo.)

17. Bilo bi kako bezizgledno tako i jalovo slediti *Sholastičare*, te velike majstore apstrakcije, kroz sve mnogobrojne nerazmrsive lavirinte grešaka i sporova u koje ih je izgleda odvelo njihovo učenje o apstraktnim prirodama i pojmovima. Kakve su se svađe i raspre vodile, kakva se učena prašina bila digla oko tih pitanja i kakva je ogromna korist otuda proistekla za čovečanstvo, stvari su opšte poznate da bi ih trebalo isticati. I bilo bi dobro da su se loše posledice toga učenja ograničile samo na one koji ga najotvorenije zastupaju. Kada čovek pomisli na veliki trud, rad i sposobnosti koji su tokom tolikih vekova uloženi u obrađivanje i napredak nauka, a da uprkos svemu tome daleko

¹ Ono što sledi do kraja ovoga člana, dodano je u drugom izdanju.

najveći deo njih ostaje pun nejasnoće, neizvesnosti i raspru za koje nema izgleda da će se ikada okončati; i da čak i one nauke za koje se misli da počivaju na najjasnijim i najjačim dokazima, sadrže u sebi paradokse koji su potpuno nepomirljivi sa ljudskim razumom, i da, sve u svemu, vrlo mali deo njih pruža ikakvu drugu realnu korist čovečanstvu do što mu služi kao nevina razonoda i zabava, — pomisao na sve to, kažem, može da ga baci u očajanje i potpuno preziranje svakog proučavanja. Ali ovo možda može prestati posle ispitivanja lažnih principa koji vladaju u svetu; među kojima nema nijednog, čini mi se, koji ima širi uticaj¹ na mislioce nego onaj² o apstraktnim opštim idejama.

18. Sada prelazim na razmatranje izvora toga vladajućeg pojma, a to je, čini mi se, jezik. I, začelo, jedino nešto tako sveobuhvatno kao što je razum sam moglo je biti izvor jednoga tako opšteprihvaćenog mišljenja. Tačnost ovoga proizlazi kako iz drugih razloga tako isto i iz otvorenog priznanja najmoćnijih pokrovitelja apstraktnih ideja koji priznaju da su one načinjene (made) radi imenovanja; iz čega jasno proizlazi da kada ne bi bilo takvog nečeg kao što je govor ili univerzalni znaci niko nikada ne bi pomislio na apstrahovanje. Vidi knjigu III, glava VI, član 39 i druga mesta u *Ogledu*

¹ U prvom izdanju: širi i prostraniji uticaj.

² U prvom izdanju: onaj koji smo pokušavali da obrismo — umesto onoga što sledi do kraja (*Džesop*).

o ljudskom razumu. Ali¹, ispitajmo stoga način na koji su reči doprinele nastanku ove zablude. — Prvo, smatra se da svako ime poseduje, ili treba da poseduje, samo jedno tačno i određeno značenje, što navodi ljude na misao da postoje neke *apstraktne određene ideje* koje čine pravo i jedino neposredno značenje svakog opšteg imena; i da upravo posredstvom ovih apstraktnih ideja opšte ime postaje znakom ma koje pojedinačne stvari. Dok, uistini, nema ničeg takvog kao što je jedno tačno i određeno značenje vezano za ijedno opšte ime, budući da sva ona podjednako označavaju velik broj pojedinačnih ideja. A to sve očigledno proizlazi iz onoga što je već rečeno i što će svakome postati jasno samo ako malo razmisli. Na ovo će se (ne sumnjam)¹ primetiti da je svako ime koje poseduje definiciju njome ograničeno na jedno određeno značenje. Na primer, *trougao* se definiše kao *ravna površina ograničena trima pravim linijama*, čime je to ime ograničeno da označava jednu određenu ideju i nijednu drugu. Na to ja odgovaram da u definiciji nije rečeno da li je površina velika ili mala, crna ili bela (itd.)¹ niti da li su strane duge ili kratke, jednake ili nejednake, niti pod kakvim su uglovima nagnute jedne prema drugima, a u svemu tome može biti velika ravnovrsnost, pa, prema tome, nema nijedne utvrđene ideje koja ograničava značenje reči *trougao*. Jer, jedna je stvar držati se stalno iste definicije za jedno ime, a druga

¹ Izostavljeno u drugom izdanju (*Džesop*).

udesiti da ono svuda označava istu ideju: jedno je neophodno, drugo nekorisno i neizvodljivo.

19. Ali, da bismo dalje objasnili kako su reči proizvele učenje o apstraktnim idejama, mora se primetiti da je usvojeno mišljenje da jezik nema drugu svrhu do da saopštava ideje i da svako smislaono ime označava jednu ideju. Pošto je to tako, i pošto je, osim toga, izvesno da imena koja se ipak ne smatraju sasvim besmislenim ne označavaju uvek pojedinačne zamislive ideje, odmah se zaključilo da ona označavaju apstraktne pojmove. Niko neće poreći da se spekulativni mislioci služe mnogim imenima koja ne izazivaju uvek kod drugih određene, pojedinačne ideje, (niti, u stvari, bilo šta).¹ I malo pažnje će otkriti da nije neophodno (čak ni u najstrožim razmišljanjima) da imena koja označavaju ideje, uvek kada se upotrebe, izazovu u razumu one ideje radi čijeg označavanja su načinjene: budući da se pri čitanju i razgovoru imena najvećim delom upotrebljavaju kao slova u *algebri* u kojoj, mada svako slovo označava jedan poseban kvantitet, ipak, da bi se pravilno postupalo, nije nužno da na svakom koraku svako slovo izaziva u vašim mislima onaj poseban kvantitet kome je određeno kao zamena.

20. Pored toga, saopštavanje ideja označenih rečima nije ni glavni ni jedini cilj jezika, kako se obično misli. Postoje i drugi ciljevi, kao što je iza-

¹ Dodano u drugom izdanju (*Džesop*).

zivanje kakvog osećanja, podsticanje ili odvrćanje od neke akcije, izazivanje nekog posebnog duhovnog raspoloženja — kojima je saopštavanje ideja u mnogim slučajevima samo podređeno, a, ponekad, i potpuno izostavljeno, kada se ti ciljevi mogu postići bez saopštavanja ideja, što se, po mom mišljenju, ne retko dešava u svakodnevnoj upotrebi jezika. Ja molim čitaoca da sam razmisli i ispita da li se retko dešava da se osećanja straha, ljubavi, mržnje, divljenja, prezira (i slična)¹ prilikom slušanja ili čitanja neke rasprave javljaju neposredno iza opažanja određenih reči, a da pri tom nikakve ideje ne posređuju. U početku, zaista, reči su možda izazivale ideje koje su bile kadre da proizvedu te emocije, ali, ako se ne varam, uvideće se da, kada je jezik jednom postao blizak, čim se čuju zvuci ili vide oznake, često odmah slede ona osećanja koja su isprva obično izazivana posredstvom ideja, a koja su sada potpuno izostavljena. Zar ne možemo, na primer, biti dirnuti obećanjem *nečeg dobrog*, mada nemamo ideju šta je to? Ili zar nije pretnja opasnošću dovoljna da izazove strah, mada mi ne mislimo ni na kakvo posebno zlo koje bi moglo da nas snađe, niti pak obrazujemo za nas ideju o opasnosti *in abstracto*? Ako bi svako sa svoje strane samo malo razmislio o ovome što je rečeno, verujem da bi mu se jasno pokazalo da se opšta imena često upotrebljavaju u običnom govoru bez namere govornika da njima označi one ideje u svojoj svesti koje bi želeo da

¹ U prvom izdanju: *ltd.* (*Džesop*).

izazove u svesti slušaoca. Čak ni sama osobena imena nisu izgleda uvek izrečena sa ciljem da unesu u naš vidokrug ideje onih individualnih stvari za koje se pretpostavlja da su njima označene. Na primer, kada mi neki Sholastičar kaže *Aristotel je to rekao*, sve što, po mome mišljenju, on time želi da postigne, jeste da me navede da prihvatim Aristotelovo mišljenje sa poštovanjem i poslušnošću koje je navika vezala za to ime. I to se dejstvo (može)¹ tako trenutno proizvesti u svesti onih ljudi koji su navikli da potčine svoj sud autoritetu toga filozofa, da je nemoguće da bi ijedna ideja bilo njegove ličnosti, bilo spisa ili reputacije, mogla prethodno doći. (Tako blisku i neposrednu vezu može običaj uspostaviti između same reči *Aristotel* i osećanja odobravanja i poštovanja u svesti nekih ljudi.)² Mogu se navesti bezbrojni primeri ove vrste, ali zašto bih ja insistirao na onome što će svakome njegovo sopstveno iskustvo, nesumnjivo, u punoj meri pružiti?

21. Mi smo, nadam se, pokazali nemogućnost *apstraktnih ideja*. Mi smo razmotrili šta su za njih rekli njihovi najsposobniji pokrovitelji i pokušali smo da pokažemo da one nisu ni od kakve koristi za one ciljeve za koje su smatrane neophodnim. I na kraju, mi smo ih sledili do izvora odakle potiču, koji je (očigledno)³ jezik. Ne može se poreći da su

¹ U prvom izdanju: često (Džesop).

² Ova rečenica je izostavljena u drugom izdanju.

³ Izostavljeno u drugom izdanju.

reči izvanredno korisne, jer se pomoću njih sve ono znanje do koga su udruženim radom došli istraživači svih vremena i naroda može staviti na uvid i postati svojina jedne jedine osobe. Ali (u isto vreme mora se priznati)¹ da je najveći deo saznanja bio (tako)² čudno zamršen i pomračen lošom upotrebom reči i uopštenim načinom izražavanja (da bi se čovek skoro mogao zapitati da li jezik nije više stavio prepreka naukama nego što je doprineo njihovom napretku).³ Pošto reči, prema tome, mogu tako lako da prevare razum, (ja sam odlučio da se u svojim istraživanjima služim što mogu manje rečima:)⁴ koje god ideje razmatram, nastojacu da ih razmatram čiste i nepomućene, odvajajući od mojih misli, koliko god sam u stanju, ona imena koje je duga i stalna upotreba tako čvrsto sjedinila sa njima. A iz toga ja mogu očekivati da izvučem sledeće koristi:

22. Prvo, biću siguran da sam se oslobodio svih čisto verbalnih sporova, jer je bujanje toga korova u skoro svima naukama bilo glavna prepreka razvoju istinitog i zdravog saznanja. Drugo, to mi izgleda siguran način da se ispetljam iz one tanane i suptilne mreže *apstraktnih ideja*, u koju se tako bedno uhvatila i zaplela ljudska svest; i to sa tom upadljivom okolnošću da ukoliko je finiji i više željan znanja bio razum nekoga čoveka, utoliko je bilo verovatnije da će se dublje u nju zaplesti i

¹ Dodano u drugom izdanju (Džesop).

² Izostavljeno u drugom izdanju.

čvršće zapetljati. Treće, sve dok ograničavam svoje misli na svoje sopstvene ideje, oslobođene od reči, ja ne vidim kako bih se mogao lako prevariti. Predmete koje razmatram znam jasno i adekvatno. Ja se ne mogu prevariti da mislim da imam jednu ideju koju nemam. Nemoguće je da zamislim da su ma koje moje ideje slične ili neslične koje zaista nisu takve. Da bih razlikovao slaganja ili neslaganja između svojih ideja, da bih video koje su ideje uključene u neku složenu ideju, a koje nisu, nije potrebno ništa više do pažljivo opažati ono što se dešava u mom sopstvenom razumu.

23. Ali doći do svih tih koristi pretpostavlja potpuno oslobađanje od verbalnih prevara; a to se jedva usuđujem da sebi obećam, toliko je teško raskinuti jednu vezu tako rano uspostavljenu i tako učvršćenu dugom navikom kao što je veza između reči i ideja. Tu je teškoću veoma mnogo uvećalo, izgleda, učenje o *apstrahovanju*. Jer, sve dok su ljudi mislili da su apstraktne ideje vezane za njihove reči, nije čudo što su upotrebljavali reči umesto ideja, s obzirom na to da je bilo neizvodljivo ostaviti reč po strani, a zadržati apstraktnu ideju u svesti, koja je po sebi potpuno neshvatljiva. To mi se čini glavnim uzrokom zbog čega oni koji su tako odlučno preporučivali drugima da ostave po strani svaku upotrebu reči pri svojim razmišljanjima i posmatraju svoje čiste ideje, ipak sami nisu uspeli da to sprovedu u delo. U poslednje vreme mnogi su postali svesni apsurdnih shvatanja i beznačajnih rasprava koje niču iz loše upotrebe reči. I da bismo

se od te bolesti izlečili, oni ispravno savetuju da se držimo označenih ideja i odvratimo našu pažnju sa reči koje ih označavaju. Ali ma kako bio dobar taj savet koji su oni dali drugima, jasno je da ga se oni sami ne mogu pridržavati, sve dok misle da je jedina neposredna namena reči da označavaju ideje i da je neposredno značenje svakog opšteg imena jedna *određena, apstraktna ideja*.

24. A kada zna da je to pogrešno, čovek može lakše izbeći da ga reči ne prevare. Onaj ko zna da ima samo pojedinačnih ideja, neće se uzalud mučiti da za svako ime pronađe i shvati odgovarajuću apstraktnu ideju. I onaj ko zna da imena ne označavaju uvek ideje, uštedeće sebi truda oko traženja ideja tamo gde im nije mesto. Bilo bi, prema tome, poželjno da svako uloži svoje krajnje napore kako bi jasno video ideje koje razmatra, skinuvši sa njih čitavo to verbalno ruho i teret koji toliko zaslepjuju razum i razdeljuju pažnju. Uzalud protežemo naše istraživanje na nebo i zabadamo nos u utrobu zemlje, uzalud konsultujemo spise učenih ljudi i sledimo rane tragove antike. Mi treba samo da strgnemo zavesu reči da bismo ugledali najlepše drvo saznanja čiji je plod izvrstan i na domaku naše ruke.

25. Ako se ne pobrinemo da očistimo prve principe saznanja od verbalnih smetnji i obmana, mi možemo uzalud beskrajno razmišljati o njima, mi možemo izvoditi posledice iz posledica, a da nikada ne budemo mudriji. Što dalje idemo sve

će nam teže biti da se vratimo i samo ćemo se više zaplitati u teškoće i zablude. Prema tome, ja molim svakoga onoga ko namerava da čita naredne redove, da moje reči uzme kao povod da sam razmišlja i da pokuša da pri čitanju uspostavi isti tok misli koji sam ja imao kada sam ih pisao. Na taj način biće mu lako da otkrije istinitost ili lažnost onoga što kažem. On neće biti u opasnosti da ga obmanu moje reči. I ja ne vidim kako bi iko mogao pasti u zabludu ako razmatra svoje sopstvene, čiste, neprerušene ideje.

O PRINCIPIMA LJUDSKOG SAZNANJA

PRVI DEO

1. Očigledno je svakome ko proučava objekte ljudskog saznanja da njih čine ili ideje zaista utisnute u čula, ili objekti koje opažamo kada obratimo pažnju na osećanja ili operacije svesti, ili, najzad, ideje obrazovane uz pomoć pamćenja i mašte — bilo sastavljanjem, deljenjem ili samo predstavljanjem onih prvobitno opaženih ideja na gorepomenute načine. Vidom ja stičem ideje svetlosti i boja, sa mnoštvom njihovih stupnjeva i varijacija. Do dirom ja opažam (na primer)¹ tvrdo i meko, toplo i hladno, kretanje i otpor (itd.),² a od svega ovoga više ili manje s obzirom na količinu ili stupanj. Čulo mirisa me snabdeva mirisima; nepca ukusima; a čulo sluha prenosi zvuke svesti u svoj njihovoj tonskoj i kompozicionoj raznovrsnosti. A pošto je primećeno da se neke među njima uzajamno prate, one se obeležavaju jednim imenom i smatraju jednom stvari. Tako na primer, pošto se za paža da izvesna boja, ukus, miris, oblik i čvrstina idu zajedno, oni se smatraju jednom posebnom

¹ Dodano u drugom izdanju (Džesop).

² Izostavljeno iz drugog izdanja (Džesop).

stvari, označenom imenom *jabuka*; drugi skupovi ideja čine kamen, drvo, knjigu i slične čulne stvari; koje, prema tome da li su priyatne ili nepriyatne, izazivaju osećanje ljubavi, mržnje, radosti, tuge itd.

2. Ali pored sve te beskrajne raznovrsnosti ideja ili objekata saznanja postoji i nešto što ih saznanje ili opaža i što na njima vrši različite operacije, kao što su htenje, zamišljanje, zapamćivanje (itd.).¹ Ovo opažajuće, aktivno biće je ono što ja nazivam *svešču* (*mind*), *duhom* (*spirit*), *dušom* (*soul*) ili *svojim ja* (*my self*). Tim rečima ja ne označavam nijednu od svojih ideja, već nešto potpuno različito od njih, nešto u čemu one postoje ili, što je isto, čime su one opažene; jer, postojanje jedne ideje sastoji se u tome da je opažena.

3. Da naše misli, osećanja i ideje obrazovane maštom, ne postoje van svesti, nešto je sa čime će se svi složiti. (A meni se čini)² ne manje očiglednim da razni osećaji ili ideje utisnute u čula, ma kako međusobno spojene ili kombinovane (to jest ma kakve objekte one obrazovale) ne mogu postojati drukčije do u nekoj svesti koja ih opaža. Mislim da intuitivno znanje o ovome može steći svaki onaj ko želi da obrati pažnju na ono što se razume pod terminom *postojati* kada se on primeni na čulne stvari. Za sto na kome pišem ja kažem da postoji;

¹ Izostavljeno u drugom izdanju (Džesop).

² A za mene je — u prvom izdanju (Džesop).

drugim rečima, ja ga vidim i osećam: i kada bih bio izvan svoje radne sobe rekao bih da postoji, — misleći time da kažem da kada bih bio u svojoj radnoj sobi mogao bih da ga opazim ili da ga neki drugi duh sada zaista opaža. Neki se miris širio, *to jest*, mi smo ga osetili; neki je zvuk odjeknuo, *to jest*, mi smo nešto čuli; nešto je bilo obojeno ili uobličeno i to smo opazili vidom ili dodirom. To je sve što ja mogu da razumem pod ovim i sličnim izrazima. Jer, (meni je)¹ potpuno nerazumljivo ono što se govori o apsolutnom postojanju nemislećih stvari, bez obzira da li su opažene ili ne. Njihovo *esse* je *percipit*; one takođe, ni na koji način ne bi mogle postojati izvan svesti ili mislećih stvari koje ih opažaju.

4. Mišljenje da kuće, planine, reke i, jednom reči, svi čulni objekti, poseduju egzistenciju, prirodnu ili stvarnu, nezavisno od toga da li su opaženi razumom ili ne, zaista neobično preovlađuje među ljudima. Ali ma sa kolikim uverenjem ili slaganjem ovaj princip bio prihvaćen u svetu, ipak svako ko je spreman da ga ispita može, ako se ne varam, opaziti da sadrži očiglednu protivrečnost. Jer, šta su ti objekti do stvari koje opažamo čulima? I šta mi opažamo osim naših sopstvenih ideja ili osećaja? I nije li očigledno apsurdno da bi bilo koji od njih ili bilo koja njihova kombinacija mogla postojati neopaženo?

¹ U drugom izdanju: izgleda (Džesop).

5. Ako svestrano ispitamo ovo uverenje ispostaviće se, možda, da ono u krajnjoj liniji zavisi od učenja o *apstraktnim idejama*. Jer, može li se naći bolji primer preterivanja u apstrahovanju nego kada smatramo da su čulni objekti jedno, a opaženi objekti drugo; tako da zamišljamo da čulni objekti postoje neopaženi?¹ Šta su svetlost i boje, toplo i hladno, rasprostrtnost i oblici — jednom reči ono što vidimo i osećamo — do isto toliko osećaja, pojmova, ideja, ili čulnih utisaka? I da li ih je moguće, čak i u mislima, odvojiti od opažaja? To bi za mene bilo isto toliko lako kao kada bi trebalo da odvojim jednu stvar od nje same. Ja zaista mogu da u svojim mislima podelim, odnosno da zamislim rastavljene, one stvari koje možda nikada nisam čulima opazio tako podeljene. Tako ja predstavljam trup jednog ljudskog tela bez udova ili zamišljam miris ruže ne misleći na samu ružu. To li, ne poričem, ja mogu da apstrahujem, — ako bi se u pravom smislu reči moglo nazvati *apstrahovanjem* ono što se odnosi samo na misaono razdvajanje takvih objekata koji realno mogu postojati odvojeno ili stvarno takvima biti opaženi. Ali moja moć zamišljanja ili predstavljanja ne proteže se van mogućnosti realnog postojanja ili opažanja. Prema tome, isto tako kao što mi je nemoguće da vidim ili osetim neku stvar ako nemam stvaran osećaj te stvari, nemoguće mi je da zamislim bilo koju čulnu stvar ili objekat različit od osećaja ili opažaja te stvari ili tog objekta. (U stvari, objekat

¹ Ova rečenica je izostavljena u drugom izdanju.

i osećaj jedno su i isto i ne mogu, prema tome, biti apstrahovani jedno od drugog.)¹

6. Neke istine su tako bliske i očigledne svesti da čovek treba samo da otvori oči da bi ih video. Takvom smatram sledeću važnu istinu, *naime* da sva bića na nebu i stvari na zemlji, jednom reči sva ona tela koja obrazuju ogromnu svetsku zgradu, uopšte ne postoje van neke svesti; da je njihovo *biće*² u tome da budu opažene ili saznate; da, prema tome, sve dok ih nisam stvarno opazio, odnosno sve dok ne postoje u mojoj svesti, ili u svesti bilo kog drugog stvorenog duha, one ili uopšte ne mogu postojati ili mogu postojati u svesti nekog večnog duha: pripisati bilo kom njihovom delu egzistenciju nezavisnu od nekog duha potpuno je neshvatljivo i povlači za sobom sve apsurdnosti apstrakcije. (Da bi se u to uverio, čitalac treba samo da razmisli i pokuša da u svojim sopstvenim mislima razdvoji *biće* neke čulne stvari od toga da je *ona opažena*.)³

7. Iz onoga što je rečeno (očigledno je)⁴ da nema nikakve druge supstancije osim *duha*, ili one

¹ Ova rečenica je izostavljena u drugom izdanju.

² U prvom izdanju: *esse* (Džesop).

³ U prvom izdanju umesto ove rečenice stoji sledeća: »Da bih ovo prikazao tako jasnim i očiglednim kao da je neka aksioma, bilo bi izgleda dovoljno ako bih samo mogao da podstaknem čitaocu refleksiju da baci nepriistrasan pogled na svoje sopstveno značenje i usmeri svoje misli na sam predmet; nesputan i oslobođen svih verbalnih smetnji i predrasuda koje gaji prema opšteusvojenim zabudama.«

⁴ U drugom izdanju: sledi (Džesop).

koja opaža. Ali radi potpunijeg dokaza¹ ove tačke imajmo na umu da su čulni kvaliteti boja, oblik, kretanje, miris, ukus (itd.)², tj. ideje opažene čulima. Očigledna je protivrečnost, dakle, da ideja postoji u nekoj stvari koja ne opaža; jer imati neku ideju isto je što i opažati; ono, prema tome, u čemu boja, oblik (i slični kvaliteti)³ postoje mora ih opažati. Otuda je jasno da ne može biti nikakve nemisleće supstancije ili *supstrata* tih ideja.

8. Ali, reći ćete vi, mada same ideje ne postoje izvan svesti, ipak možda ima stvari sličnih njima, tako da su ideje kopije ili slike onih stvari koje postoje izvan svesti u nekoj nemislećoj supstanciji. Odgovaram: jedna ideja ne može ličiti ni na šta drugo do na jednu ideju; neka boja ili oblik ne mogu ličiti ni na šta drugo do na neku drugu boju ili na neki drugi oblik. Ako se makar malo zagledamo u naše misli, videćemo da nam je nemoguće da zamislimo neku sličnost izuzev samo između naših ideja. Još jednom pitam da li su ti pretpostavljeni originali ili spoljašnje stvari, koje naše ideje odslikavaju ili predstavljaju, i sami opažljivi ili nisu? Ako jesu, onda su oni ideje i mi smo postigli naš cilj; ali ako vi kažete da oni nisu ideje, ja se obraćam svima sa pitanjem da li ima smisla tvrditi da neka boja liči na nešto nevidljivo; da tvrdo ili mekano liči na nešto neopipljivo, a tako je i sa ostalim.

¹ U drugom izdanju: proof, u prvom: demonstration.

² U drugom izdanju: i slično (Džesop).

³ U prvom izdanju: itd. (Džesop).

9. Ima nekih koji prave razliku između *primarnih* i *sekundarnih* kvaliteta. Pod primarnim oni misle na rasprostrtnost, oblik, kretanje, mirovanje, čvrstoću ili neprobojnost i broj; sekundarnim oni nazivaju sve druge čulne kvalitete, kao što su boje, zvuci, ukusi itd. Oni priznaju da ideje koje imamo o ovim drugim nisu slike čega što postoji van svesti ili neopaženo; ali oni bi želeli da naše ideje o primarnim kvalitetima budu kopije ili slike stvari koje postoje van svesti u nekoj nemislećoj supstanciji, koju oni nazivaju *materijom*. Pod materijom, prema tome, mi treba da razumemo jednu inertnu, neosetljivu supstanciju u kojoj rasprostrtnost, oblik, kretanje (itd.)¹ stvarno postoje. Ali očigledno je iz onoga što smo već pokazali da su rasprostrtnost, oblik i kretanje samo ideje koje postoje u svesti i da jedna ideja može ličiti samo na neku drugu ideju, i da, prema tome, ni one, niti njihovi prazori, ne mogu postojati u nekoj supstanciji koja ne opaža. Otuda je jasno da sam pojam onoga što se naziva *materijom* ili *telesnom supstancijom*, sadrži protivrečnosti u sebi. (Stoga ne smatram neophodnim da trošim više vremena na izlaganje njegove apsurdnosti. Ali pošto je verovanje u postojanje materije izgleda tako duboko ukorenjeno u svesti filozofa i povlači za sobom toliko rdavih posledica, ja više volim da me smatraju razvučenim i dosadnim nego da izostavim išta što bi moglo doprineti punom razotkrivanju i iskorenjivanju te predrasude.)²

¹ Izostavljeno iz drugog izdanja (Džesop).

² Ono što je u zagradi izostavljeno je u drugom izdanju.

10. Oni koji tvrde da oblik, kretanje i ostali primarni ili originalni kvaliteti postoje izvan svesti, u nemislećim supstancijama, u isto vreme priznaju da boje, zvuci, toplo, hladno (i njima slični sekundarni kvaliteti)¹ ne postoje; to su, kažu nam, osećaji koji postoje samo u svesti, da su izazvani i zavise od različite veličine, sastava i² kretanja (itd.)³ sićušnih delića materije. Ovo oni smatraju nesumnjivom istinom koju mogu dokazati bez ikakvog izuzetka. Međutim, ako je izvesno da su ti originalni kvaliteti neraskidivo sjedinjeni sa drugim čulnim kvalitetima i ne mogu se, čak ni u mislima, apstrahovati od njih, jasno sledi da oni postoje samo u svesti. Ali ja želim da svako razmisli i proba da li može, bilo kakvom misaonom apstrakcijom, da zamisli rasprostrtost i kretanje nekog tela bez svih drugih čulnih kvaliteta. Što se mene lično tiče, ja jasno vidim da nije u mojoj moći da obrazujem ideju jednog rasprostrtog tela u kretanju, već moram da mu zajedno sa tim pridam neku boju ili drugi čulni kvalitet za koji je priznato da postoji samo u svesti. Ukratko, rasprostrtost, oblik i kretanje, apstrahovani od svih drugih kvaliteta, nezamislivi su. Prema tome, tamo gde su drugi čulni kvaliteti, moraju biti i ovi, naime u svesti i nigde drugde.

11. S druge strane, priznaje se da *veliko* i *malo*, *brzo* i *sporo*, ne postoje nigde van svesti; budući

¹ U prvom izdanju: itd. (Džesop).

² Dodano u drugom izdanju (Džesop).

³ Izostavljeno u drugom izdanju (Džesop).

da potpuno zavise od promena tela ili položaja čulnih organa, odnosno, da se zajedno sa njima menjaju. Prema tome, rasprostrtost koja postoji van svesti nije ni velika ni mala, kretanje ni brzo ni sporo; to jest, oni uopšte nisu ništa. Ali, kažete vi, oni su rasprostrtost uopšte i kretanje uopšte. Na taj način vidimo koliko verovanje u rasprostrte pokretne supstancije koje postoje van svesti zavisi od tog čudnog učenja o *apstraktnim idejama*. I ovde ne mogu a da ne kažem koliko mnogo maglovit i neodređen opis materije ili telesne supstancije do koga su moderne filozofe doveli njihovi sopstveni principi liči na onaj staromodni i toliko ismejavani pojam *prve materije* (*materia prima*), koji se može naći kod *Aristotela* i njegovih sledbenika. Bez rasprostrtosti čvrstoća se ne može zamisliti: budući da smo pokazali da rasprostrtost ne postoji u nemislećoj supstanciji isto mora važiti i za čvrstoću.

12. Da je broj u potpunosti tvorevina svesti, čak ako se i dopusti da drugi kvaliteti postoje izvan nje, biće očigledno svakome ko ima na umu da ista stvar prima različite broježane oznake pošto je svest posmatra sa različitih gledišta. Na taj način, ista rasprostrtost iznosi jedan, tri ili trideset šest, prema tome da li je svest posmatra u odnosu na jedan jard, jednu stopu ili jedan inč. Broj je tako očigledno relativan i zavistan od ljudskog razuma da je čudno pomisliti kako bi mu iko mogao pripisati apsolutno postojanje izvan svesti. Mi kažemo jedna knjiga, jedna stranica, jedna linija

(itd.)¹; sve su to podjednako jedinice, mada neke sadrže više drugih. I u svakom od tih slučajeva je jasno da se jedinica odnosi na neku posebnu kombinaciju ideja koju svest proizvoljno sastavlja.

13. Znam da neki² smatraju da je jedinica prosta ili nesastavljena ideja, koja prati sve druge ideje u svesti. Ja ne nalazim u sebi nikakvu ideju koja bi odgovarala reči *jedinica*; a ako bih je imao, čini mi se da bih je morao naći; štaviše, ona bi trebalo da bude najbliža mom razumu — pošto je rečeno da ona prati sve druge ideje, i da bude opažena svima vrstama senzacije i refleksije. Da ne dužim, ona je jedna *apstraktna ideja*.

14. Dalje ću dodati, da se na isti način na koji moderni filozofi dokazuju da (izvesni čulni kvaliteti)³ ne postoje u materiji, ili van svesti, isto može dokazati i za bilo koje druge čulne kvalitete. Tako na primer, rečeno je da su toplo i hladno samo stanja svesti, a nikako kopije u telesnim supstancijama realno postojećih suština koje ih izazivaju; jer isto telo koje izgleda hladno jednoj ruci izgleda toplo drugoj. Zašto ne bismo isto tako mogli dokazivati da oblik i rasprostrtnost nisu kopije ili slike kvaliteta koji postoje u materiji, budući da istom oku na različitim mestima, ili očima različite građe na istom mestu, oni izgledaju različiti i ne mogu, prema tome, biti slike ičega smeštenog i određenog

¹ Izostavljeno u drugom izdanju (Džesop).

² Na primer, Lok, *Ogled*, knj. II, glava 7, član 7; glava 16, član 1.

³ U prvom izdanju: boje, ukusi, itd.

izvan svesti? Dokazano je, dalje, da slatko nije stvarno u ukusnoj stvari, zato što i kada stvar ostaje nepromenjena, slatko se menja u gorko, kao u slučaju groznice, ili kada su nepca na neki drugi način oštećena. Nije li isto tako razložno reći da kretanje nije van svesti; jer, ako sled ideja u svesti postane brži, kretanje će, kao što je opštepriznato, izgledati sporije, bez ikakve promene u bilo kom spoljašnjem objektu?¹

15. Ukratko, neka svako razmotri one argumente za koje se smatra da jasno dokazuju da boje i ukusi postoje samo u svesti i uvideće da se oni sa podjednakom snagom mogu navesti da bi se isto dokazalo za rasprostrtnost, oblik i kretanje. Mada, mora se priznati da ova metoda dokazivanja ne dokazuje toliko da rasprostrtnost ili boja ne postoje u nekom spoljašnjem objektu, koliko da mi čulima ne znamo koja je prava rasprostrtnost ili boja toga oblika. Ali prethodni argumenti jasno pokazuju nemogućnost da bilo koja boja ili rasprostrtnost, ili bilo koji drugi čulni kvalitet, može postojati u nekom nemislećem subjektu izvan svesti, ili da stvarno može postojati tako nešto kao što je spoljašnji objekat.

16. Ali ispitajmo malo to usvojeno mišljenje. Kaže se da je rasprostrtnost modus ili akcidenција materije, a da je materija *supstratum* koji je nosi.

¹ U prvom izdanju: bez ikakve spoljašnje promene.

Sada bih želeo da (mi)¹ objasnite na šta se misli kada se kaže da materija *nosi* rasprostrtnost. Vi napominjete da nemate nikakvu ideju materije i da, prema tome, ne možete to objasniti. Ja odgovaram, iako nemate nikakvu pozitivnu ideju, ipak, ako uopšte mislite na nešto, morate imati bar relativnu ideju materije; mada vi ne znate šta ona jeste, ipak se mora pretpostaviti da znate u kakvom odnosu ona stoji prema akcidenijama i šta se podrazumeva kada se kaže da ih ona nosi. Očigledno da se *nošenje* ovde ne može uzeti u svome uobičajenom ili bukvalnom smislu, kao kada kažemo da stubovi nose neku zgradu. U kom smislu se onda ono mora uzeti? (Što se mene tiče, ja nisam u stanju da otkrijem uopšte ikakav smisao koji bi mu se mogao pripisati.)²

17. Ako istražimo šta najsavesniji filozofi izjavljaju da razumeju pod *materijalnom supstancijom* utvrdićemo da oni priznaju da za ove zvuke ne vezuju nikakvo drugo značenje do ideju bića uopšte, zajedno sa relativnim pojmom da ono nosi akcidenije. Opšta ideja bića izgleda mi apstraktnija i nerazumljivija od svih drugih; a što se tiče njenog nošenja akcidenija (*its supporting accidents*), ono se, kao što smo upravo primetili, ne može razumeti u običnom smislu tih reči: ono se, prema tome, mora uzeti u nekom drugom smislu, ali koji je taj smisao, oni ne objašnjavaju. Tako da kada raz-

¹ Izostavljeno u drugom izdanju (Džesop).

² Ova rečenica je izostavljena u drugom izdanju.

matram oba dela ili strane koje obrazuju značenje reči *materijalna supstancija* ja sam ubeđen da se nikakvo razgovetno značenje ne vezuje za njih. Ali zašto bismo se dalje mučili raspravljanjem o ovom materijalnom *supstratu* ili nosiocu oblika i kretanja (i drugih čulnih kvaliteta)?¹ Zar on ne pretpostavlja da oni postoje izvan svesti? I nije li to direktno protivrečno i potpuno nezamislivo?

18. Ali, kada bi i bilo moguće da čvrste, uobličene, pokretljive supstancije, koje odgovaraju našim idejama o telima, postoje izvan svesti, ipak, kako bismo mi to mogli znati? To moramo znati ili zahvaljujući čulima ili zahvaljujući razumu? Što se tiče naših čula, ona nam daju znanje jedino o našim osećajima, idejama ili o onim stvarima koje neposredno opažamo čulima, zovite ih kako hoćete: ali ona nas ne obaveštavaju da stvari postoje van svesti, ili neopažene, slične onima koje su opažene. Ovo i sami materijalisti priznaju. Preostaje, dakle, da ako uopšte imamo ikakvo znanje o spoljašnjim stvarima njega nam mora dati razum koji izvodi postojanje spoljašnjih stvari iz onoga što je neposredno opaženo čulima. Ali (ja ne vidim)² kakav nas razlog može navesti da verujemo u postojanje tela izvan svesti, na osnovu onoga što opažamo, pošto ni sami branioci materije ne tvrde da postoji neka nužna veza između tela i naših ideja? Mislim da se svi slažu (a ono što se dešava u snovima, ludilu itd. potvrđuje to neosporno) da je

¹ U prvom izdanju: itd. (Džesop).

² Izostavljeno u drugom izdanju, a rečenica je pretvorena u pitanje.

moguće da budemo aficirani svima idejama koje sad imamo iako ne postoje nikakva spoljašnja tela nalik na njih. Otuda je očigledno da pretpostavka o spoljašnjim telima nije neophodna za njihov nastanak, — pošto je priznato da one ponekad nastaju, i možda bi uvek mogle nastati, istim redom u kome ih sada vidimo, bez njihovog sadejstva.

19. Ali, mada bismo možda mogli imati sve naše osećaje bez spoljašnjih tela, ipak se možda može smatrati da je lakše zamisliti i objasniti način stvaranja osećaja pretpostavljajući spoljašnja tela nalik na njih, nego drukčije; i tako je možda bar verovatno da ima takvog nečeg kao što su tela koja izazivaju svoje ideje u našoj svesti. Ali ni to se ne može reći. Jer, čak ako bismo materijalistima i dali njihova spoljašnja tela, oni, po njihovom sopstvenom priznanju, nisu nimalo bliži saznanju kako su naše ideje nastale, — pošto oni sami priznaju da ne mogu da shvate na koji način telo može delovati na duh ili kako je moguće da ono utisne neku ideju u svest. Otuda je očigledno da nastanak ideja ili osećaja u našoj svesti ne može biti nikakav razlog zbog koga bismo pretpostavljali materiju ili telesne supstancije, — pošto je priznato da to ostaje podjednako neobjašnjivo sa ovom pretpostavkom ili bez nje. Ako bi, prema tome, telima bilo moguće da postoje izvan svesti, ipak smatrati da je to tako, nužno mora biti veoma sumnjivo mišljenje; jer to znači pretpostavljati, bez ikakvog razloga, da je Bog stvorio bezbrojna bića koja su potpuno beskorisna i ničemu ne služe.

20. Ukratko, ako bi postojala spoljašnja tela, nemoguće je da bismo ih ikad saznali; a ako ne bi postojala, mogli bismo imati potpuno iste razloge da mislimo da postoje koje imamo sada. Pretpostavite — što nimalo nije nemoguće — jedan um koji je, bez uticaja spoljašnjih tela, aficiran istim nizom osećaja ili ideja kojim ste i vi aficirani, utisnutim istim redom i sličnom živošću u njegovu svest. Pitam, nema li taj um sve razloge da veruje u postojanje telesne supstancije, koja je njegovim idejama predstavljena i koja te ideje izaziva u njegovoj svesti, koje biste možda vi mogli imati da verujete u istu stvar? O tome ne može biti nikakve sumnje. Samo ovo razmatranje je dovoljno svakoj razumnoj osobi da posumnja u snagu bilo kog argumenta koji bi mogla pomisliti da ima za postojanje tela izvan svesti.

21. Kada bi bilo neophodno dodati još neki dokaz protiv postojanja materije, posle ovoga što je rečeno, mogao bih navesti više onih grešaka i teškoća (da ne pominjem bezverje) koje su proistekle iz toga gledišta. Ono je izazvalo bezbroj sporova i raspri u filozofiji i ne malo, od daleko većeg značaja, u religiji. Ali ja neću podrobno da ih razmatram na ovom mestu, kako zbog toga što mislim da su argumenti *a posteriori* izlišni za potvrđivanje onoga što je bilo, ako se ne varam, dovoljno dokazano *a priori*, tako i zbog toga što ću kasnije iskoristiti priliku da nešto kažem o njima.

22. Bojim se da sam dao povoda za mišljenje da bez potrebe preopširno razmatram ovu temu. Jer kakve svrhe ima pisati nadugačko i naširoko o onome što se sa krajnjom očiglednošću može dokazati u dva ili tri reda svakome onome ko je sposoban da malo porazmisli? Treba samo da se okrenete svojim sopstvenim mislima i na taj način ispitajte da li možete zamisliti da bi neki zvuk, ili oblik, ili kretanje, ili boja, mogli postojati izvan svesti ili neopaženi. Ova jednostavna provera vas (možda)¹ može uveriti da je ono zašta se borite potpuna protivrečnost. Stoga sam sklon da sve rezimiram na sledeći način: — Ako samo možete zamisliti mogućnost da jedna rasprostrta pokretljiva supstancija, ili uopšte bilo koja ideja ili bilo šta nalik na ideju, postoji drukčije nego u jednoj svesti koja je opaža, ja ću dobrovoljno da odustanem od svoje teze. A što se tiče čitavog tog sistema spoljašnjih tela za koji se vi zalažete, ja ću vam priznati njegovo postojanje, mada mi vi ne možete pružiti nikakav razlog zašto verujete da on postoji, niti mu možete odrediti ikakvu funkciju ako se pretpostavi da postoji. Kažem, sama mogućnost da su vaša mišljenja istinita, važiće kao argument da su ona takva.

23. Ali, kažete vi, bez sumnje ništa (mi)¹ nije lakše nego da zamislim, na primer, da drveće postoji u nekom parku ili knjige u nekoj radnoj sobi, a da nema nikoga u blizini da ih opaža. Odgovaram:

¹ Izostavljeno u drugom izdanju (Džesop).

možete, u tome nikakve teškoće nema. Međutim, da li je sve to, molim vas, išta više od obrazovanja u vašoj svesti izvesnih ideja koje vi nazivate *knjigama* i *drvećem* i u isto vreme propuštanja da obrazujete ideje bilo koga ko bi ih mogao opažati? Ali zar ih vi sami za sve vreme ne opažate ili ne mislite o njima? Ovo je, prema tome, sasvim irelevantno: to samo pokazuje da vi imate moć da zamislite ili obrazujete ideje u vašoj svesti, ali ne pokazuje da vi možete zamisliti mogućnost da objekti vaše misli mogu postojati izvan svesti. Da zaključimo, neophodno je da ih zamislite da postoje neshvaćene ili nemišljene, — što je očigledna protivrečnost. Kada damo sve od sebe da zamislimo postojanje spoljašnjeg tela, mi za sve vreme samo razmišljamo o našim sopstvenim idejama. Ali svest, ne obraćajući pažnju na sebe, zavedena je da misli da može i zamislja da postoje nemišljiva tela ili tela van svesti, mada ih u isto vreme ona sama poima i ona postoje u njoj. Malo pažnje otkriće svima istinitost i očiglednost onoga što je ovde rečeno i učiniti izlišnim traženje bilo kojih drugih dokaza protiv postojanja materijalne supstancije.

24. (Kada bi se samo moglo ljudima zabraniti da se bave rečima, mi bismo se, verujem, brzo složili u ovom pogledu.)¹ Veoma se lako može saznati, ako makar malo ispitamo naše sopstvene misli, da li nam je moguće da shvatimo šta se razume pod *apsolutnim postojanjem čulnih objekata po sebi*

¹ Ova rečenica je izostavljena u drugom izdanju.

ili izvan svesti. Meni je očigledno da te reči označavaju ili direktnu protivrečnost ili uopšte ništa. I da bih druge ubedio u to, ne znam lakši ni bolji put do da ih zamolim da mirno usredsrede pažnju na svoje sopstvene misli; i ako zahvaljujući toj pažnji praznina ili protivrečnost tih izraza iziđe na videlo, bez sumnje ništa više nije potrebno da bi oni bili izobličeni. Upravo na tome, dakle, ja insistiram, *naime* da su apsolutno postojanje nemislećih stvari reči bez značenja ili reči koje sadrže protivrečnost. Upravo to ponavljam, ističem i ozbiljno preporučujem pažljivim mislima čitaoca.

25. Sve naše ideje, osećaji (pojmovi)¹ ili stvari koje opažamo, ma kojim imenima ih obeležavali, očigledno su neaktivne: u njima nema nimalo moći ni pokretačke snage. Stoga jedna ideja, ili predmet mišljenja, ne može proizvesti neku drugu ideju niti išta promeniti u njoj. Da bi se čovek uverio u tu istinu potrebno je da samo posmatra svoje ideje. Jer, pošto one, kao i svaki njihov deo, postoje samo u svesti, proizlazi da u njima postoji samo ono što je opaženo: ali svako ko obrati pažnju na svoje ideje, bilo senzacije (of sense) ili refleksije, neće opaziti u njima nikakvu moć niti aktivnost; prema tome, nema u njima ničeg takvog. Malo pažnje otkriće nam da samo biće jedne ideje sadrži u sebi pasivnost i inertnost; otuda je jednoj ideji nemoguće da išta čini ili, strogo govoreći, da bude uzrok bilo čega: takođe, ona ne može biti ni slika

¹ Izostavljeno u drugom izdanju (Džesop).

ni kopija nekog aktivnog bića, kao što je očigledno iz 8. člana. Odatle očigledno sledi da rasprostrtnost, oblik i kretanje ne mogu biti uzrok naših osećaja. Reći, prema tome, da su oni posledica sila koje proizlaze iz oblika, broja, kretanja i veličine korpuskula, nesumnjivo je pogrešno.

26. Mi opažamo neprestani tok ideja; neke su ponovo izazvane, druge se menjaju ili potpuno iščezavaju. Postoji znači neki uzrok tih ideja, od koga one zavise, koji ih proizvodi i menja. Da taj uzrok ne može biti nikakav kvalitet niti ideja ili kombinacija ideja, jasno je iz prethodnog odeljka. Prema tome, mora postojati neka supstancija; ali pokazano je da ne postoji nikakva telesna ili materijalna supstancija: preostaje, dakle, da je uzrok ideja jedna netelesna aktivna supstancija ili duh.

27. Duh je jedno prosto, nepodeljeno aktivno biće. Pošto ono opaža ideje naziva se *razumom*, a pošto ih proizvodi i na drugi način operiše sa njima, naziva se *voljom*. Stoga se o duši ili duhu ne može obrazovati nikakva ideja; jer budući da su sve ideje pasivne i inertne one nam ne mogu predstaviti, ni kao kopije ni sličnošću, ono što dela. Uz malo pažnje svakome će postati jasno da je apsolutno nemoguće imati jednu ideju koja će ličiti na taj aktivni princip kretanja i promene ideja. Priroda *duha*, ili onoga što dela, takva je da on ne može biti opažen po sebi, već jedino prema posledicama koje proizvodi. Ako bi iko posumnjao u istinitost onoga što je ovde izneto, neka samo razmisli i pro-

ba da li može obrazovati ideju o nekoj sili ili o aktivnom biću; i da li on ima ideje o dvema glavnim moćima, obeleženim imenima *volje* i *razuma*, različite kako jedna od druge, tako i od treće ideje o supstanciji ili biću uopšte, sa relativnim pojmom da je supstancija nosilac ili subjekat tih moći i da je označena imenom *duša* ili *duh*. Upravo to neki misle; ali, koliko ja mogu da vidim, reči *volja*, (*razum*, *svest*),¹ *duša*, *duh*, ne označavaju različite ideje i, u stvari, uopšte nikakve ideje, već nešto veoma različito od ideja, nešto, što budući pokretačka sila, ne može ličiti ni na kakvu ideju ni biti predstavljeno nekom idejom (mada se u isto vreme mora priznati da imamo izvestan *pojam* o duši, duhu i operacijama svesti kao što su hteti, voleti, mrzeti — ukoliko znamo ili razumemo značenje tih reči).²

28. I ja primećujem da mogu da izazovem ideje u svojoj svesti po volji, da variram i menjam prizor onoliko često koliko smatram za shodno. Treba samo hteti i odmah se ova ili ona ideja javlja u mojoj mašti; ista moć je briše i pravi mesta drugoj. Ovo građenje i razgrađivanje ideja daje pravo svesti da se nazove aktivnom. Toliko je izvesno i zasnovano na iskustvu: ali kada govorimo o nemislećim pokretačkim silama ili o izazivanju ideja, ne uzimajući logiku u obzir, mi se samo igramo rečima.

¹ Izostavljeno u drugom izdanju.

² Ove rečenice nema u prvom izdanju.

29. Ali ma koliko moći ja mogao imati nad svojim mislima, primećujem da ideje koje čula stvarno opažaju ne zavise na sličan način od moje volje. Kada usred bela dana otvorim oči nije u mojoj moći da izaberem hoću li videti ili neću, niti mogu da odredim koji će se pojedini objekti pokazati mome pogledu: isti je slučaj i sa sluhom i drugim čulima; ideje utisnute u njih nisu tvorevine moje volje. Prema tome, postoji neka druga volja ili duh koji ih proizvodi.

30. Čulne ideje su jače, življe i razgovetnije od ideja mašte; one, takođe, poseduju postojanost, red i povezanost i nisu izazvane nasumce, kao što je često slučaj sa onim koje su posledica ljudske volje, već u pravilnim nizovima ili serijama — čiji izvanredan spoj dovoljno svedoči o mudrosti i blagonaklonosti njihovog tvorca. A određena pravila ili utvrđeni načini na koje svest od koje zavisimo izaziva u nama čulne ideje nazivaju se *zakoni prirode*; njih mi saznajemo iskustvom, koje nas uči da su takve i takve ideje praćene takvim i takvim drugim idejama u uobičajenom toku stvari.

31. Ovo nam pruža neku vrstu predviđanja, koje nam omogućava da podesimo naše akcije za našu dobrobit. A bez toga bili bismo večito u neprilici: ne bismo znali kako da sprovedemo išta što bi nam moglo pružiti i najmanje zadovoljstvo ili otkloniti i najmanji čulni bol. Da nas namirnice hrane, san krepi, a vatra greje, da sejati u vreme setve predstavlja način da se žanje u vreme žetve;

i uopšte, da su za postignuće takvih i takvih ciljeva pogodna takva i takva sredstva — sve mi to znamo, ne otkrivanjem neke nužne veze između naših ideja, već jedino posmatranjem utvrđenih zakona prirode, bez kojih bismo svi bili u neizvesnosti ili konfuziji, a odrastao čovek ne bi bolje znao da se snađe u životu od tek rođenog deteta.

32. Pa ipak, ovo dosledno jednoobrazno zbi-
vanje, koje tako očigledno pokazuje dobrotu i
mudrost upravljajućeg duha čija volja obrazuje za-
kone prirode, ne samo da ne upućuje naše misli
ka Njemu, već ih pušta da lutaju za sporednim uz-
rocima. Jer, kada opazimo da su izvesne čulne ideje
stalno praćene drugim idejama, a znamo da to nije
naše sopstveno delo, mi odmah pripisujemo moći
pokretačku snagu samim idejama i jednu smatra-
mo uzrokom druge, od čega ništa ne može biti
apsurdnije i neshvatljivije. Tako na primer, pošto
smo приметили da kada opažamo vidom izvestan ok-
rugao svetao oblik mi u isto vreme opažamo do-
dirom ideju ili osećaj zvani *toplo*, — iz čega zaklju-
čujemo da je sunce uzrok toplote. I kada na sličan
način opažamo da je kretanje i sudaranje tela pra-
ćeno zvukom, mi smo skloni da mislimo da je ovo
drugo posledica prvog.

33. Ideje koje Tvorac prirode utiskuje u čula
nazivaju se *realnim stvarima*, a ideje izazvane u
mašti, budući manje pravilne, žive i postojane, tač-
nije se nazivaju *idejama* ili *slikama stvari* koje one
kopiraju i predstavljaju. Ali u tom su slučaju naši

osećaji, ma kako bili živi i razgovetni, ipak *ideje*:
to jest oni postoje u svesti, ili su njome opaženi,
isto onoliko istinski koliko i ideje koje ona sama iz-
mišlja. Dopušta se da čulne ideje sadrže u sebi više
realnosti, to jest da su jače, uređenije i povezanije
nego tvorevina svesti; ali to nije dokaz da one po-
stoje izvan svesti. One takođe manje zavise od duha
ili misleće supstancije koja ih opaža, zato što su
izazvane voljom drugog i moćnijeg duha: pa ipak
one jesu *ideje*: a sigurno je da nijedna *ideja*, bilo
slaba ili jaka, ne može da postoji drukčije do u
svesti koja je opaža.

34. Pre nego što nastavimo dalje neophodno
je (da provedemo)¹ malo vremena odgovarajući na
primedbe koje se verovatno mogu staviti princi-
pima koje smo do sada izložili. Ako pri tom izgle-
dam preopširan onima koji brzo shvataju, molim
za oproštaj, pošto stvari ove vrste ne shvataju svi
ljudi podjednako; prvo, dakle, može se приметити
da se navedenim principima iz sveta izbacuje sve
što je realno i supstancijelno u prirodi, a da njegovo
mesto zauzima imaginarni sistem ideja. Sve stvari
koje postoje, postoje samo u svesti; to jest, one su
čisto pojmovne. Šta se onda dešava sa Suncem,
Mesecom i zvezdama? Šta treba da mislimo o
kućama, rekama, planinama, drveću, stenama; pa
čak i o našim sopstvenim telima? Nisu li oni samo
priviđenja i iluzija mašte? — Na sve te i ostale mo-
guće prigovore iste vrste, ja odgovaram da uvođ-

¹ U drugom izdanju: provesti (Džesop).

nim principima mi nismo lišeni ni jedne jedine stvari u prirodi. Sve što vidimo, osećamo, čujemo ili na ma koji način zamišljamo ili razumemo, ostaje isto tako sigurno i isto tako stvarno kao što je i bilo. Postoji *rerum natura* i razlika između stvarnosti i priviđenja zadržava svoju punu snagu. To je očigledno iz članova 29, 30 i 33, gde smo pokazali šta se razume pod *realnim stvarima* nasuprot *priviđenjima* ili idejama koje smo sami izmislili; ali u tom slučaju oni oboje postoje u svesti i u tom smislu su podjednako *ideje*.

35. Ja ne pobijam postojanje nijedne stvari koju možemo shvatiti, bilo čulima, bilo refleksijom. Da stvari koje vidim svojim očima i dodirujem svojim rukama zaista postoje, realno postoje, ja ni najmanje ne dovodim u pitanje. Jedina stvar čije postojanje poričemo je ona koju filozofi nazivaju materijom ili telesnom supstancijom. I pri tom se ne nanosi nikakva šteta ostatku čovečanstva, kome, usuđujem se da kažem, ona nikada neće nedostajati. Ateisti će, zaista, osećati potrebu za koloritom jednog praznog imena koje bi poduprlo njihovo bezverje; a filozofi će možda smatrati da su izgubili izvrstan izgovor za tričarije i raspravljanje. (I to je, koliko mogu da vidim, sva šteta koja je pričinjena.)¹

36. Ako neko misli da (ovo smanjuje)² postojanje ili realnost stvari, onda je on veoma daleko od

¹ Izostavljeno u drugom izdanju.

² U prvom izdanju: mi umanjujemo (Džesop).

toga da razume ono što sam prethodno izložio što sam jasnije mogao. Rezimirajmo ovde ono što je bilo rečeno: — Postoje duhovne supstancije, svesti ili ljudske duše koje određuju ili izazivaju ideje u sebi po volji; ali ove su blede, slabe i nepostojane u odnosu na druge koje one opažaju čulima; budući da su te druge ideje utisnute u njih prema izvesnim pravilima ili zakonima prirode, one odaju dejstva jedne svesti moćnije i mudrije od ljudskih duhova. Za ove druge ideje se kaže da sadrže više *realnosti* od prvih, — pod čime se razume da su one uticajnije, uređenije i razgovetnije i da one nisu izmišljotine svesti koja ih opaža. I u ovome smislu sunce koje ja vidim danju je realno sunce, a ono koje zamišljam noću jeste ideja prvog. Prema smislu *realnosti*, kako je ovde određena, očigledno je da svaka biljka, zvezda, mineral i, uopšte, svaki deo svetskog sistema, jeste isto toliko *realno biće*, prema našim principima kao i prema bilo kojim drugim. Molim vas zagledajte se u vaše sopstvene misli i ispitajte da li pod terminom *realnost* razumete išta različito od onoga što ja razumem.

37. Predočiće se da je bar toliko istina, naime, da mi odstranjujemo sve telesne supstancije. Na ovo odgovaram da ako se reč *supstancija* uzme u uobičajenom smislu kombinacije čulnih kvaliteta, kao što su: rasprostrtnost, čvrstoća, težina (i slično)¹ — mi ne možemo biti optuženi da ih odstranjujemo; ali ako se ona uzme u filozofskom smislu, kao no-

¹ U prvom izdanju: itd. (Džesop).

silac akcidencija ili kvaliteta izvan svesti — u tom slučaju zaista priznajem da je odstranjujemo, ako se nekome može prigovoriti da odstranjuje ono što nikada ni na koji način nije postojalo, čak ni u mašti.

38. Ali ipak, reći ćete vi, veoma vređa uho kada se kaže da mi jedemo i pijemo ideje i da se oblačimo idejama. Priznajem da je zaista tako — budući da se reč *ideja* u običnom govoru ne upotrebljava za označavanje raznih kombinacija čulnih kvaliteta koje se nazivaju *stvarima*; i nesumnjivo je da će svaki jezički izraz koji se razlikuje od uobičajenog izgledati grub i smešan. Ali to ne utiče na istinitost stava, koji se, drugim rečima, svodi samo na to, naime, da se mi hranimo i odevamo onim stvarima koje neposredno opažamo našim čulima. Pokazali smo da tvrdo ili meko, boja, ukus, toplota, oblik (i njima slični kvaliteti),¹ koji, međusobno kombinovani, obrazuju razne vrste hrane i odeće, postoje samo u svesti koja ih opaža; i to je sve što podrazumevamo kada ih nazivamo *idejama*; i kada bi ta reč bila isto tako obična kao reč *stvar*, ne bi zvučala ni grublje ni smešnije od nje. Ja nisam za raspravljanje o prikladnosti već o istinitosti toga izraza. Ako se, prema tome, slažete sa mnom da mi jedemo i pijemo neposredne objekte čula i da se njima oblačimo te da oni ne mogu postojati neopaženi ili van svesti, ja ću rado priznati

¹ U prvom izdanju: itd. (Džesop).

da je prikladnije ili saobraznije običaju da se oni nazivaju stvarima nego idejama.

39. Ako se postavi pitanje zašto upotrebljavam reč (*ideja*)¹ a ne nazivam ih stvarima, kako je uobičajeno, odgovaram da to činim iz dva razloga: — Prvo, zato što se za termin *stvar*, nasuprot *ideji*, smatra da označava nešto što postoji izvan svesti; drugo, zato što *stvar* ima obuhvatnije značenje nego *ideja*, jer uključuje kako duhove ili misleće stvari tako i ideje. Pošto, prema tome, čulni objekti postoje samo u svesti, a ipak su lišeni misli i neaktivni, izabrao sam da ih obeležim rečju *ideja*, — koja obuhvata ta svojstva.

40. Ali, ma šta mi rekli, neko možda može biti sklon da odgovori da će on ipak verovati svojim čulima i da nikad neće dopustiti da ikakvi argumenti, koliko god uverljivi, prevagnu nad čulnom izvesnošću. Neka je i tako; ističite koliko god visoko želite čulnu izvesnost, mi smo voljni da učinimo isto. Da ono što vidim, čujem i osećam zaista postoji, to će reći da ga ja opažam, ja ne sumnjam manje nego u svoje sopstveno postojanje. Ali ja ne vidim kako se čulno svedočanstvo može navesti kao dokaz za postojanje bilo čega što nije opaženo čulima. Mi ne želimo da ijedan čovek postane *skeptik* i da prestane da veruje svojim čulima; naprotiv, mi im pridajemo značaj i sigurnost kakvi se samo mogu zamisliti, — niti ima principa suprot-

¹ U prvom izdanju: ideja (Džesop).

njih skepticizmu od onih koje smo postavili, kao što će kasnije biti jasno pokazano.

41. Drugo, primetiće se da ima velike razlike između realne vatre, na primer, i ideje vatre, kada sanjamo ili zamišljamo da smo se opekli i kada smo se stvarno opekli. (Ako ste skloni da mislite da je ono što vidite samo ideja vatre, stavite samo svoju ruku u nju i bićete potpuno razuvereni.)¹ Ovo i slično može se navesti nasuprot našim načelima. Na sve to odgovor je očigledan iz onoga što je već rečeno; na ovome mestu samo ću dodati da, ako je realna vatra sasvim različita od ideje vatre, isto tako je i realni bol koji ona izaziva sasvim različit od ideje tog istog bola; pa ipak, svi će se složiti da realni bol, ništa manje od sopstvene ideje, nije, niti bi mogao biti, u nekom biću koje ne opaža ili izvan svesti.

42. Treće, primetiće se da mi stvarno vidimo stvari izvan nas ili na rastojanju od nas, koje, prema tome, ne postoje u svesti, — pošto je apsurdno da ono što se vidi na rastojanju od nekoliko milja bude nama isto toliko blisko koliko i naše sopstvene misli. — U odgovoru na to, želim da se uzme u obzir da u snu često opažamo kao da stvari postoje na velikom rastojanju od nas, pa ipak, uprkos svemu tome, za te stvari se priznaje da postoje samo u svesti.

¹ Izostavljeno u drugom izdanju.

43. Ali da bismo potpunije raščistili ovu stvar, vredelo bi razmotriti kako vidom opažamo rastojanje i stvari na rastojanju. Jer da mi uistinu vidimo spoljašnji prostor i tela koja u njemu stvarno postoje, neka bliže, neka dalje, čini se da stoji u izvesnoj suprotnosti sa onim što je rečeno da oni nigde ne postoje van svesti. Upravo je razmatranje ove teškoće dovelo do moga *Ogleda o novoj teoriji vida*, koji je nedavno¹ objavljen. U njemu je pokazano da ni *rastojanje* ni spoljašnjost nisu ni neposredno opaženi vidom², niti se o njima misli ili sudi prema linijama, ili uglovima, ili bilo čemu što je sa njima nužno povezano³; već da su ih samo izazvale u našim mislima neke vidljive ideje i senzacije koje prate vid, a koje prema svojoj sopstvenoj prirodi nemaju nikakve sličnosti niti veze kako sa rastojanjem tako ni sa stvarima na rastojanju⁴ — već izvesnom vezom, kojoj nas je iskustvo naučilo, one postaju njihovi znaci i izazivaju ih u nama, na isti način na koji reči bilo kog jezika izazivaju ideje umesto kojih su postavljene⁵. Otuda čovek koji je od rođenja slep, a kasnije progleda, ne bi na prvi pogled ni pomislio da su stvari koje vidi izvan njegove svesti niti da su iole udaljene od njega. Vidi 41. član pomenute rasprave.

¹ Prethodne godine.

² *Ogled*, član 2.

³ *Ogled*, članovi 11—15.

⁴ *Ogled*, član 16—28.

⁵ *Ogled*, član 51.

44. Ideje vida i dodira obrazuju dve potpuno različite i raznorodne vrste¹. Prve su oznake i predskazanja drugih. Da pravi objekti vida ne postoje izvan svesti, niti su slike spoljašnjih stvari, pokazano je upravo u toj raspravi². Mada je za opipljive objekte u istoj raspravi uzeto suprotno kao istinito — ne treba pretpostaviti da je to učinjeno zato što je uobičajena zablude bila neophodna da bi se tamo izložena mišljenja opteretila, već zato što nije bio moj cilj da tu zabludu ispitujem i pobijam u jednoj raspravi koja se tiče *vida*. Prema tome, strogo uzev, ideje vida, kada njima opažamo rastojanje i stvari smeštene na rastojanju, ne sugeriraju nam, niti obeležavaju, stvari koje zaista postoje na rastojanju, već nas samo upozoravaju koje će ideje dodira biti utisnute u našu svest u takvom i takvom vremen-skom razmaku i kao posledica takvih i takvih akcija. Očigledno je, kažem, iz onoga što je rečeno u prethodnim delovima ove rasprave, zatim u 147. članu i na drugim mestima *Ogleda o vidu*, da su vidljive ideje jezik, kojim nas vladajući duh, od koga zavisimo, obaveštava koje opipljive ideje. On namerava da utisne u nas u slučaju da izazovemo ovo ili ono kretanje u našim sopstvenim telima. Ali za potpunu obaveštenje o ovoj stvari ja upućujem na sam *Ogled*.

45. Četvrto, primetiće se da iz gornjih principa sledi da se stvari svakoga trenutka uništavaju i iz-

¹ *Ogled*, članovi 47—49, 121—141.

² *Ogled*, član 43.

nova stvaraju. Čulni objekti postoje samo kada su opaženi: drveće je, prema tome, u vrtu ili su stolice u sobi samo dotle dok ima nekoga u blizini da ih opaža. Kada zatvorim oči sav nameštaj u sobi iščezava, a dovoljno je da ih otvorim da se opet stvori. Kao odgovor na sve to, upućujem čitaoca na ono što je rečeno u članovima 3, 4 i dalje; i želim da razmotri da li išta razume pod stvarnim postojanjem jedne ideje nezavisno od toga da li je ona opažena ili ne. Što se mene tiče, ni posle najpažljivijeg istraživanja koje sam mogao sprovesti, nisam u stanju da otkrijem da se išta drugo razume pod tim rečima; i ja još jednom molim čitaoca da ispita svoje sopstvene misli i da ne dozvoli da ga reči obmanu. Ako on može zamisliti da njegove ideje ili njihovi uzori mogu postojati a da ne budu opaženi, onda se ja predajem. Ali ako ne može, priznaće da je nerazborito od njega da ustane u odbranu nečega što ne zna šta je i da polaže pravo da mi pripisuje apsurdnost, jer se ne slažem sa onim stavovima koji u osnovi ništa ne znače.

46. Nije loše primetiti u kojoj meri se usvojeni filozofski principi i sami mogu optužiti za te tobožnje apsurdnosti. Smatra se čudovišno apsurdnim da bi zatvaranjem svojih očnih kapaka svi vidljivi objekti oko mene bili uništeni; pa ipak, ne dopuštaju li filozofi najčešće to kada se jednodušno slažu da su svetlost i boja, koje su jedine pravi i neposredni objekti vida, puki osećaji koji postoje samo dotle dok su opaženi? Zaista, nekima možda izgleda veoma neverovatno da se stvari svakoga

trenutka stvaraju; pa ipak, upravo to gledište se najčešće uči u školama. Jer, mada *Sholastičari* priznaju da materija postoji i da je čitav svet od nje izgrađen, ipak zastupaju mišljenje da ona može postojati samo zahvaljujući tome što je Bog održava; što se, po njihovom tumačenju, sastoji u stalnom stvaranju.

47. Osim toga, malo razmišljanja otkriće nam da, čak iako dopustimo postojanje materije ili telesne supstancije, ipak će neizbežno slediti, iz principa sa kojima se sada svi slažu, da nijedno pojedinačno telo, bilo koje vrste, ne postoji kada nije opaženo. Jer, očigledno je, iz člana 11 (i iz sledećih članova)¹ da je materija za koju se filozofi zalažu, nerazumljivo nešto koje ne poseduje nijedan od onih kvaliteta kojima se međusobno razlikuju tela koja su pristupačna našim čulima. Ali da bi ovo bilo jasnije, mora se primetiti da je beskrajna deljivost materije sada opšte priznata, bar od strane najpriznatijih i najznačajnijih filozofa koji to bez izuzetka dokazuju na osnovu usvojenih principa. Otuda sledi da u svakom deliću materije ima bezbroj delova koji nisu opaženi čulima. Razlog, prema tome, što bilo koje pojedinačno telo izgleda kao da ima konačnu veličinu ili što čulima pokazuje samo ograničen broj delova, ne leži u tome što ih ne sadrži više, pošto po sebi ono sadrži beskrajn broj delova, već u tome što čula nisu dovoljno izoštrena da bi ih razlikovala. Prema tome,

¹ U prvom izdanju: itd. (*Džesop*).

ukoliko se čula više izoštravaju, ona opažaju veći broj delova u objektu, tj. objekat izgleda veći; i njegov se oblik menja, pri čemu oni njegovi krajnji delovi koji su ranije bili neopažljivi sada se čine kao da ga ograničavaju sasvim drukčijim ivicama i uglovima od onih koje opaža manje osetljivo čulo. I na kraju, posle raznih promena u veličini i obliku, kada čula postanu beskrajno osetljiva, telo će izgledati beskonačno. Za sve to vreme nema nikakve promene u telu, već samo u čulima. Svako telo, prema tome, uzeto po sebi, beskrajno je rasprostrto i, sledstveno, lišeno svakog lika i oblika. Iz čega sledi, čak ako bismo i dopustili da je postojanje materije sasvim izvesno, ipak je, uprkos tome, isto toliko izvesno da su i sami materijalisti svojim sopstvenim principima prinuđeni da priznaju da ni pojedinačna tela opažena čulima, niti išta slično njima, ne postoji van svesti. Materija, ponavljam, kao i svaki njen deo, prema njima, jesu beskrajni i bezoblični; a svest je ta koja obrazuje sva ta raznovrsna tela u vidljivom svetu i od kojih ni jedno ne postoji duže nego što je opaženo.

48. (Ali posle svega,)¹ ispostaviće se da primedba stavljena u 45. članu na račun naših uvodnih principa, kad je bliže razmotrimo, nije opravdana niti uopšte pogađa naša shvatanja. Jer mada mi zaista smatramo da čulni objekti nisu ništa drugo do ideje koje ne mogu postojati neopaženo, ipak mi ne možemo odatle zaključiti da oni postoje samo

¹ Izostavljeno u drugom izdanju (*Džesop*).

kada ih opažamo, — pošto nije isključeno da postoji neki drugi duh koji ih opaža. Kad god kažem da tela ne postoje van svesti, nikako ne bih želeo da budem shvaćen da mislim na ovu ili onu posebnu svest, već na bilo koju svest. Prema tome, iz gornjih principa ne sledi da se tela uništavaju i stvaraju svakoga trenutka, niti da uopšte ne postoje u intervalima u kojima ih mi ne opažamo.

49. Peto, možda će se primetiti da ako rasprostrtost i oblik postoje samo u svesti, sledi da je svest rasprostrta i uobličena, — pošto je rasprostrtost modus ili atribut koji je (školski rečeno) pripisan subjektu u kome postoji. Odgovaram da su ti kvaliteti u svesti samo ukoliko ih ona opaža; to jest ne kao *modusi* ili *atributi*, već samo kao *ideje*. I ništa više ne sledi da je duša, odnosno svest, rasprostrta zato što rasprostrtost postoji samo u njoj, nego što sledi da je ona crvena ili plava zato što je opšte priznato da te boje u njoj postoje i nigde više. Što se tiče onoga što filozofi kažu o subjektu i modusu to izgleda sasvim neosnovano i nerazumljivo. Na primer, za stav: „Kocka je tvrda, rasprostrta i pravougla“ oni će reći da reč *kocka* označava subjekat ili supstanciju, različitu od tvrdoće, rasprostrtosti i oblika koji joj se pripisuju i u kojoj oni postoje. To ja ne mogu da razumem: meni se čini da se kocka nimalo ne razlikuje od onoga što se naziva njenim modusima ili akcidenzijama. I reći da je kocka tvrda, rasprostrta i pravougla ne znači pripisati te kvalitete nekom subjektu koji se od njih raz-

likuje i koji ih nosi, već je to samo objašnjenje značenja reči *kocka*.

50. Šesto, reći ćete da je mnoštvo stvari objašnjeno materijom i kretanjem; uklonite ih i razorićete svu korpuskularnu filozofiju i potkopaćete upravo one principe mehanike koji su tako uspešno korišćeni za objašnjavanje *pojava*. Ukratko, sav napredak koji su ostvarili kako stari tako i moderni filozofi u proučavanju prirode potiče od pretpostavke da telesna supstancija ili materija realno postoji. Na to odgovaram da nema nijedne *pojave* tom pretpostavkom objašnjene koja se ne bi mogla isto tako i bez nje objasniti, što se lako može pokazati induktivnim ispitivanjem pojedinačnih slučajeva. Objasniti *pojave* isto je što i pokazati zašto smo u takvim i takvim okolnostima aficirani takvim i takvim idejama. Ali kako materija deluje na duh ili kako proizvodi neku ideju u njemu, to nijedan filozof ne pokušava da objasni; očigledno je, prema tome, da ne može biti nikakve koristi od materije u filozofiji prirode. Osim toga, oni koji pokušavaju da nešto objasne, ne služe se telesnom supstancijom, već oblikom, kretanjem, (i drugim kvalitetima)¹ koji u stvari nisu ništa više do puke ideje, pa prema tome ničemu ne mogu biti uzrok, kao što je već pokazano. Videti 25. član.

51. Sedmo, u vezi sa ovim postavice se pitanje, ne izgleda li apsurdno ukloniti prirodne uzroke i

¹ U prvom izdanju: itd. (Džesop).

sve pripisati neposrednom delovanju duhova? Prema ovim principima mi ne smemo više reći da vatra greje ili da voda hladi, već da duh greje itd. Ne bi li onaj ko ovako govori bio zaslužen ismejati? Odgovaram, bio bi. U takvim stvarima mi treba da *mislimo kao znalci, a da govorimo kao prosti ljudi*. Oni koji su dokazima ubeđeni u istinitost Kopernikovog¹ sistema ipak kažu „Sunce se rađa“, „Sunce zalazi“ ili „Bliži se podnevku“; i ako bi se oni služili suprotnim stilom u običnom govoru to bi nesumnjivo izgledalo veoma smešno. Malo razmišljanja o onome što je ovde rečeno izneće na videlo da usvajanje našeg gledišta ni na koji način neće promeniti niti poremetiti uobičajenu upotrebu jezika.

52. U svakodnevnom životu svaki se izraz može zadržati sve dok izaziva u nama odgovarajuća osećanja ili sklonosti da delamo onako kako je to neophodno za našu dobrobit, ma kako on inače bio lažan kada se shvati u strogom i spekulativnom smislu. Štaviše, ovo je neizbežno, jer budući da uobičajena upotreba određuje pravi smisao izraza, jezik je prilagođen usvojenim mišljenjima koja nisu uvek i najtačnija. Stoga nije moguće — čak ni u najstrožim, filozofskim rasuđivanjima — toliko promeniti prirodu i duh jezika kojim govorimo da cepidlakama nikad ne pružimo prilike da se pozivaju na teškoće i neslaganja. Ali nepristrastan i pronicljiv čitalac shvatiće značenje iz smisla, sadržaja

¹ U drugom izdanju: *Kopernikovog* (Džesop).

i povezanosti rasprave, imajući obzira prema onim netačnim oblicima govora koji su upotrebom postali neizbežni.

53. Što se tiče mišljenja da nema telesnih uzroka, njega su nekada zastupali neki Sholastičari, a u novije vreme neki moderni filozofi, — koji, mada dopuštaju da materija postoji, ipak žele da jedino Bog bude neposredni efikajentni uzrok svih stvari. Ti su ljudi videli da među čulnim objektima nema nijednog koji bi uključivao neku moć ili aktivnost; i da to sledstveno, isto tako važi i za sva tela za koja su oni pretpostavljali da postoje izvan svesti kao i za neposredne čulne objekte. Ali onda, njihova pretpostavka bezbrojnog mnoštva stvorenih bića, za koja oni priznaju da nisu u stanju da proizvedu nijednu posledicu u prirodi i koja su, prema tome, stvorena nizašta, pošto je Bog i bez njih mogao sve učiniti isto tako dobro, — ova pretpostavka, kažem, mada nije nemoguće, ipak je nesumnjivo sasvim neosnovana i ekstravagantna.

54. Na osmom mestu, opšta saglasnost čovečanstva mogla bi za neke biti nepobitan argument u prilog materije, ili u prilog postojanja spoljašnjih stvari. Moramo li pretpostaviti da se čitav svet vara? I kada bi bilo tako, kakav bi se uzrok mogao navesti za jednu tako raširenu i preovlađujuću grešku? Odgovaram, prvo, da se posle kraćeg istraživanja, možda neće naći onoliko mnogo onih koji zaista veruju u postojanje materije ili stvari van svesti, kao što se zamišlja. Strogo uzev, nemoguće

je verovati u ono što sadrži protivrečnost ili ništa ne znači; a da li pomenuti izrazi ne spadaju u tu vrstu, to prepuštam nepristrasnom ispitivanju čitaoca. U izvesnom smislu, zaista, za ljude se može reći da veruju da materija postoji; to jest, oni se ponašaju kao da je neposredni uzrok njihovih osećaja, koji svakoga trenutka utiče na njih i koji im je na domaku ruke, neko neosetljivo nemisleće biće. Ali da oni jasno shvataju šta uopšte znače te reči, i da o tome formiraju određeno spekulativno mišljenje, tako nešto ja nisam u stanju da zamislim. Ovo nije jedini slučaj u kome se ljudi obmanjuju, zamišljajući da veruju u one stavove koje su često čuli, mada su oni u osnovi lišeni svakog značenja.

55. Ali, drugo, čak ako bismo i priznali da je neko shvatanje koliko vam drago opšte i čvrsto prihvaćeno, ipak je to samo slab dokaz njegove istinitosti za svakoga onoga ko uzme u obzir koliko je veliki broj predrasuda i lažnih mišljenja svuda prihvaćen sa krajnjom odlučnošću od onoga dela čovečanstva koji ne razmišlja, a koji je daleko najveći. Nekada su čak i obrazovani ljudi na *antipode* i na kretanje Zemlje gledali kao na čudovišne apsurdnosti; i ako uzmemo u obzir koliko je njih malo u odnosu na ostatak čovečanstva, uvidećemo da su se ta mišljenja do danas sasvim neznatno učvrstila u svetu.

56. Ali od nas se traži da navedemo uzrok te predrasude i njene rasprostranjenosti u svetu. Na to odgovaram da je ljude, znajući da opažaju raz-

ličite ideje koje sami nisu stvorili, s obzirom da nisu izazvane iznutra, niti zavise od njihovih voljnih radnji, to navelo na tvđenje da te ideje ili objekti opažanja postoje nezavisno od svesti i izvan nje, pri čemu i ne sanjaju da te reči sadrže protivrečnost u sebi. Ali pošto su filozofi jasno videli da neposredni objekti opažanja ne postoje izvan svesti, u izvesnoj meri su ispravili grešku prostog sveta, ali su istovremeno upali u drugu, koja ne izgleda manje apsurdna, naime da ima nekih objekata koji realno postoje izvan svesti, odnosno da za njih nije isto postojati i biti opažen, a da su naše ideje samo slike ili likovi koje ti objekti utiskuju u svest. A ovo mišljenje filozofa posledica je istog uzroka kao i prethodno, naime njihove svesnosti da oni nisu tvorci svojih sopstvenih osećaja za koje im je bilo očigledno da su utisnuti spolja i koji, prema tome, moraju imati neki uzrok, različit od svesti u koju su utisnuti.

57. Ali može se objasniti zašto su oni radije pretpostavili da su čulne ideje u nama izazvane stvarima koje liče na njih, a nisu pribegavali *duhu*, koji jedini može delati. Prvo, zato što nisu bili svesni protivrečnosti koja postoji, kako u pretpostavci da stvari slične našim idejama postoje van nas, tako i u pripisivanju pokretačke moći ili aktivnosti tim stvarima. Drugo, zato što najviši duh, koji te ideje izaziva u našoj svesti, nije našem pogledu obeležen niti ograničen ikakvim konačnim skupom čulnih ideja kao što su to ljudski akteri svojom veličinom, telesnim sklopom, udovima i kretanjima. I treće, zato što su Njegove radnje pravilne i jednoobrazne.

Uvek kada je tok prirode prekinut nekim čudom, ljudi su spremni da priznaju prisustvo višeg pokretača. Ali kada vidimo da se stvari odvijaju uobičajenim tokom, one ne izazivaju u nama nikakvo razmišljanje; mada je njihov red i povezanost argument u prilog najveće mudrosti, moći i dobrote njihovog tvorca, ipak su oni tako stalni i bliski nama, da ih ne smatramo neposrednim posledicama *slobodnog duha*; naročito zato što se na nedoslednost i nestalnost u ponašanju, mada predstavljaju nesavršenstvo, gleda kao na obeležje *slobode*.

58. Deseto, prigovoriće se da su mišljenja koja izlažemo nespojiva sa nekim nesumnjivim istinama u filozofiji i matematici. Na primer, kretanje Zemlje je sada opšteprihvaćeno od strane astronoma kao istina koja počiva na najjasnijim i najubedljivijim razlozima. Ali prema izloženim principima, ne može biti tako nečeg. Jer, budući da je kretanje samo jedna ideja, proizlazi da ako nije opaženo ono ne postoji: a kretanje Zemlje nije opaženo čulima. Odgovaram: ako se ovo gleda pravilno shvati, ispostaviće se da se slaže sa principima koje smo pretpostavili, jer pitanje da li se Zemlja kreće ili ne u stvarnosti se svodi samo na sledeće, naime, da li imamo razloga da zaključimo, na osnovu onoga što su zapazili astronomi, da, ako bismo se nalazili u takvim i takvim okolnostima i na takvom ili takvom mestu i rastojanju i od Zemlje i od Sunca, mi bismo opazili da se Zemlja kreće zajedno sa drugim planetama i da u svakom pogledu izgleda kao jedna od njih; i ovo je logično izvedeno iz po-

java pomoću utvrđenih pravila prirode u koja nemamo razloga da sumnjamo.

59. Mi možemo, iz iskustva koje smo imali o nizu i sledovanju ideja u našim svestima, često obrozovati, neću reći nesigurne pretpostavke, već pouzdano i dobro zasnovana predviđanja o idejama kojima ćemo biti aficirani ako obavimo neki veliki niz radnji; takvo iskustvo bi nam omogućilo da donesemo ispravan sud o tome šta bi nam se desilo kada bismo se našli u sasvim drukčijim okolnostima od ovih u kojima smo sada. U tome se sastoji saznanje prirode, koje može sačuvati svoju korist i pouzdanost sasvim u skladu sa ovim što je rečeno. Ovo se lako može primeniti na bilo koju sličnu primedbu koja bi se mogla izvesti iz veličine zvezda ili iz bilo kog drugog otkrića u astronomiji ili prirodi.

60. Na jedanaestom mestu, može se postaviti pitanje čemu služi ta čudna organizacija biljaka i životinjski mehanizam u delovima životinja. Zar biljke ne bi mogle rasti, listati i cvetati, a životinje obavljati sve svoje pokrete, isto tako dobro i bez čitavog tog mnoštva unutrašnjih delova, tako elegantno izmišljenih i složenih, kao i sa njima; jer, budući da su ti delovi ideje, oni nemaju nikakve pokretačke, odnosno delatne, moći u sebi, niti imaju ikakve nužne veze sa posledicama koje im se pripisuju? Ako je duh taj koji neposredno proizvodi svaku posledicu jednim *fiat*¹, ili aktom svoje volje,

¹ naredbom. — Prim. prev.

mi moramo smatrati da je sve ono što je istančano i umetničko u delima bilo čoveka ili prirode urađeno uzalud. Prema ovom učenju, mada je zanatlija napravio oprugu, i točkiće, i svaki otkucaj jednog časovnika, i tako ih uskladio kao da je znao da će to proizvesti kretanja koja je zamislio, ipak mora misliti da je sve to radio uzalud, i da je tu jedna inteligencija koja vodi kazaljke i pokazuje koliko je sati. Ako je tako, ako inteligencija može to da učini, zašto on mora da se trudi da proizvede kretanja i da ih uskladi? Zašto jedna prazna kutija ne služi isto tako dobro kao i druga? I kako dolazi do toga da se uvek kada neki časovnik ne radi dobro, može naći neki odgovarajući kvar u mašineriji časovnika i kada se on opravi veštom rukom sve bude opet u redu? Slično se može reći za celokupan mehanizam prirode, čiji je veliki deo tako izvanredno istančan i suptilan da se jedva može opaziti najboljim mikroskopom. Ukratko, postaviće se pitanje, kako se na osnovu naših principa može dati ikakvo prihvatljivo objašnjenje ili navesti ikakav krajnji uzrok neizmernog mnoštva tela i mašina napravljenih najistančanijom veštinom, kojima obično filozofija pripisuje veoma podesnu upotrebu i kojima se objašnjava mnoštvo pojava?

61. Na sve to ja odgovaram, prvo, da kada bi i bilo nekih teškoća u vezi sa delatnošću Proviđenja i sa namenama koje ono dodeljuje raznim delovima prirode, a koje ne bih mogao da rešim pomoću navedenih principa, ipak bi ova primedba imala malu težinu u poređenju sa istinom i izvesnošću

onoga što se može sa krajnjom očiglednošću (i strogošću)¹ dokazati *a priori*. Drugo, ni usvojeni principi nisu lišeni sličnih teškoća; jer još uvek se može postaviti pitanje sa kakvim ciljem bi Bog pribegao tim zaobilaznim metodama proizvođenja stvari pomoću instrumenata i mašina za koje niko ne može poreći da bi se mogle proizvesti pukim izražavanjem Njegove volje, bez sveg tog *aparata*. Pa čak, ako bliže pogledamo, videćemo da se primedba sa većom snagom može preokrenuti protiv onih koji zastupaju postojanje tih mašina izvan svesti; jer, očigledno je pokazano da čvrstina, veličina, oblik, kretanje (i slično)² ne sadrže nikakvu *aktivnost* ili *dejstvenost*, i stoga nisu u stanju da proizvedu nikakvo dejstvo u prirodi (videti 25. član). Prema tome, svaki onaj ko pretpostavlja da oni postoje (dopuštajući mogućnost pretpostavke) kada nisu opaženi, čini to uzalud, pošto jedina namena koja im se pripisuje kada postoje neopaženi jeste da proizvode one opažljive posledice koje se, u stvari, mogu pripisati samo duhu.

62. Ali, da bismo se približili teškoći, moramo primetiti da čak i ako izrađivanje svih tih delova i organa nije apsolutno neophodno za proizvođenje ijedne posledice, ipak je ono neophodno za proizvođenje stvari na stalan pravilan način, u skladu sa zakonima prirode. Postoje izvesni opšti zakoni koji se provlače kroz čitav lanac prirodnih posledica: oni se saznaju posmatranjem i proučavanjem pri-

¹ Izostavljeno u drugom izdanju (Džesop).

² U prvom izdanju: itd. (Džesop).

rode, a ljudi ih koriste kako za pravljenje veštačkih stvari na korist i ukras životu tako i za objašnjavanje razloga raznih *pojava*. To se objašnjenje sastoji samo u pokazivanju slaganja nekog pojedinačnog fenomena sa opštim zakonima prirode ili, što je isto, u otkrivanju *jednobraznosti* koja postoji u proizvođenju prirodnih posledica: kao što će biti očigledno svakome onome ko hoće da obrati pažnju na razne slučajeve kada filozofi nastoje da objasne pojave. U 31. članu je pokazano da su ove pravilne konstantne metode rada kojih se pridržava vrhovni pokretač od velike i značajne koristi. I ne manje je vidljivo da iako neka posebna veličina, neki poseban oblik, i raspored delova, i neko posebno kretanje nisu apsolutno neophodni za proizvođenje bilo koje posledice, ipak su neophodni za njeno proizvođenje u skladu sa utvrđenim mehaničkim zakonima prirode. Tako na primer, ne može se poreći da bi Bog, ili intelekt koji održava običan tok stvari i njime upravlja, ako bi hteo da proizvede neko čudo, mogao da prouzrokuje sva kretanja na brojčaniku jednog časovnika, čak i ako niko nikada nije konstruisao mehanizam niti ga stavio u časovnik. Pa ipak, ako On želi da dela u skladu sa pravilima mehanizma koja je Sam radi mudrih ciljeva ustanovio i koja održava u Vasioni, neophodno je da one radnje časovničara kojima on izrađuje mehanizam i podešava ga, prethode nastanku pomenutih kretanja; kao i da svaki poremećaj u njima bude praćen opažanjem nekog odgovarajućeg poremećaja u mehanizmu, koji kada se jednom popravi, sve bude opet u redu.

63. Može zaista u nekim prilikama biti neophodno da Tvorac prirode pokaže Svoju vladajuću moć tako što će proizvesti neku pojavu izvan uobičajenih serija. Takvi izuzeci od opštih pravila prirode pogodni su da iznenade ljude i primoraju ih da sa strahopoštovanjem priznaju božansko biće; ali onda ih treba upotrebiti samo retko, inače jasno je da bi taj efekat izostao. Osim toga, čini se da, kada Bog želi da našem razumu demonstrira Svoje attribute, On radije pribegava delima prirode — koja otkrivaju toliko harmonije i oštroumlja u svojoj izradi i predstavljaju tako jasno znake mudrosti i dobrote njihovog Tvorca — nego da iznenađujućim i neobičnim događajima izazove u nama veru u Svoje biće.

64. Da bih ovu stvar učinio još jasnijom, napomenuću da se primedba stavljena u 60. članu svodi u stvari samo na sledeće: — ideje nisu proizvedene bilo kako i nasumce; među njima ima nekog reda i veze slične vezi između uzroka i posledice: takođe ima i raznih kombinacija ideja, obrazovanih na vrlo pravilan i vešt način, tako da izgledaju kao oruđa u rukama prirode koja tajno, kao da je skrivena iza zavese, radi na proizvođenju onih pojava koje se vide na pozornici sveta, pri čemu je ona sama pristupačna jedino ljubopitljivom oku filozofa. Ali pošto jedna ideja ne može biti uzrok druge, kakve svrhe ima ta veza? I pošto ta oruđa, budući samo nedelotvorni *opažaji* u svesti, ne služe proizvođenju prirodnih posledica, postavlja se pitanje zašto su ona napravljena; ili, drugim

rečima, kakav bi se razlog mogao navesti kao objašnjenje zašto bi nas Bog terao da, posle brižljivog ispitivanja Njegovih dela, posmatramo tako veliku raznovrsnost ideja, tako vešto sastavljenih i toliko pravilnih, — budući da nije (verovatno)¹ da bi On traćio (ako se tako može reći) svu tu veštinu i pravilnost nizašta?

65. Na sve to moj odgovor je, prvo, da veza ideja ne implicira odnos *uzroka i posledice*, već samo odnos indikatora ili *znaka* prema onome što je *označeno*. Vatra koju vidim nije uzrok bola koji trpim kada joj se približim, već indikator koji me unapred opominje na bol. Na sličan način, buka koju čujem nije posledica ovog ili onog kretanja ili sudara okolnih tela već znak tih zbivanja. Drugo, razlog zašto su ideje uobličene kao mašine, to jest zašto su vešto i pravilno kombinovane, isti je kao razlog što su slova kombinovana u reči. Da bi se malim brojem izvornih ideja moglo označiti mnoštvo posledica i radnji, neophodno ih je različito međusobno kombinovati. A da bi njihova upotreba bila stalna i opšta, te kombinacije moraju se obrazovati na osnovu *pravila, mudro i oštroumno*. Na ovaj način mi dobijamo izobilje obaveštenja o onome šta možemo da očekujemo od takvih i takvih radnji i koje su to odgovarajuće metode koje treba primeniti da bi se izazvale takve i takve ideje. I to je u stvari sve što se, mislim, razgovetno podrazumeva kada se kaže da razlikovanjem oblika, među-

¹ U prvom izdanju: zamislivo.

sobnih odnosa i mehanizma unutrašnjih delova tela, bilo prirodnih ili veštačkih, možemo nešto saznati o raznim osobinama i mogućnostima primene koje od svega toga zavise ili o prirodi te stvari.

66. Stoga je očigledno da se one stvari koje su, obuhvaćene pojmom sarađujućeg i sadejstvjućeg uzroka u proizvođenju posledica, sasvim neobjašnjive i apsurdne, mogu potpuno prirodno objasniti i može im se odrediti prava i očigledna svrha, kada se smatraju samo indikatorima ili znacima za naše obaveštenje. I upravo traganje za [ovim jezikom (ako mogu tako da ga nazovem) Tvorca prirode]¹, i nastojanje da se on razume, treba da bude posao filozofa prirode, — a ne težnja da se stvari objasne telesnim uzrocima, učenje koje je izgleda isuviše udaljilo ljudske umove (minds of men) od toga aktivnog principa, toga vrhovnog i mudrog duha *u kome mi živimo, krećemo se i postojimo*.

67. Na dvanaestom mestu, može se možda primetiti da — iako je prema onome što je rečeno jasno da van svesti ne može postojati nikakva neaktivna, neosetljiva, rasprostrta, čvrsta, uobličena, pokretljiva supstancija, kako filozofi opisuju materiju, — ipak, ako bi neko iz svoje ideje *o materiji* izostavio pozitivne ideje rasprostrtosti, oblika, čvrstine i kretanja i izjavio da pod tom reči razume samo jednu neaktivnu neosetljivu supstanciju, koja, postojeći

¹ U drugom izdanju: onim znacima koje je Tvorac prirode postavio (Džesop).

izvan svesti ili neopažena, predstavlja povod našim idejama ili u čijem je prisustvu Bogu drago da u nama izazove ideje — ne čini li se da bi materija shvaćena bar u ovom smislu možda mogla postojati? Kao odgovor na to kažem, prvo, da ne izgleda manje apsurdno pretpostaviti supstanciju bez akcidencije nego akcidencije bez supstancija. Ali, drugo, čak ako bismo i dopustili da bi ova nepoznata supstancija možda mogla postojati, ipak gde bi se moglo pretpostaviti da ona postoji? Složili smo se da ona ne postoji u svesti; a ne manje je izvesno da ona ne postoji ni u prostoru, pošto sav (prostor ili)¹ rasprostrtost postoji samo u svesti, kao što je već dokazano. Preostaje, dakle, da ona uopšte nigde ne postoji.

68. Ispitajmo malo opis *materije* koji nam je ovde dat. Ona niti dela, niti opaža, niti je opažena: jer to je sve što se podrazumeva kada se kaže da je ona neaktivna, neosetljiva, nepoznata supstancija — što predstavlja definiciju koja se u potpunosti sastoji od negativnih odredbi, izuzimajući jedino relativni pojam njenog stajanja ispod (its standing under) ili nošenja (supporting). Ali onda se mora primetiti da ona uopšte ništa ne *nosi* i želeo bih da se razmotri koliko se ovo približava opisu nekog *nebića*. Ali, kažete vi, upravo u prisustvu *nepoznatog povoda* ideje se u nama rađaju Božijom voljom. A ja bih voleo da znam kako išta za nas može biti prisutno, što se ne može opaziti ni senzacijom ni

¹ Izostavljeno u drugom izdanju (Džesop).

refleksijom, niti je u stanju da proizvede ijednu ideju u našoj svesti, niti je uopšte rasprostrto, niti ima ikakav oblik, niti postoji na ijednom mestu. Kada se reči *biti prisutan* tako upotrebe, one onda moraju biti shvaćene u nekom apstraktnom i čudnom značenju koje ja nisam u stanju da shvatim.

69. Ispitajmo, s druge strane, šta se razume pod *povodom*. Koliko ja mogu da razaberem iz uobičajene upotrebe jezika, ta reč označava ili pokretača koji proizvodi neku posledicu, ili nešto što je primеčeno da je prati ili što joj prethodi u uobičajenom toku stvari. Ali kada se ta reč primeni na materiju, kako smo je gore opisali, ne može se shvatiti ni u jednom navedenom smislu; jer, rekli smo da je materija pasivna i inertna i, prema tome, ne može biti pokretač ili eficientni uzrok. Ona je takođe neopažljiva, budući lišena svih čulnih kvaliteta, i prema tome, ne može biti povod našim opažanjima u poslednjem smislu, kao kada za opekotinu na mom prstu kažem da je povod bolu koji je prati. Šta se onda može razumeti kada se materija naziva *povodom*? Ili je upotreba ovoga termina lišena bilo kakvog smisla ili se pak upotrebljava u nekom smislu koji je veoma udaljen od njegovog usvojenog značenja.

70. Vi ćete možda reći da iako materiju ne opažamo mi, nju ipak opaža Bog, kome je ona povod da izazove ideje u našoj svesti. Jer, reći ćete vi, pošto mi opažamo da su naši osećaji utisnuti na uređen i stalan način, razumno je pretpostaviti da postoje

neki stalni i pravilni povodi njihovog proizvođenja. To će reći, da ima nekih stalnih i posebnih delova materije, koji odgovaraju našim idejama, i koji, mada ne izazivaju ideje u našoj svesti niti na bilo koji način neposredno utiču na nas, budući sasvim pasivni i za nas neprimetni, ipak su oni Bogu, koji ih opaža, neka vrsta povoda koji Ga podseća kada i koje ideje da utisne u našu svest: da bi se na taj način stvari mogle odvijati na konstantan jedno-obrazan način.

71. Kao odgovor na to primećujem, onako kako je pojam materije ovde izložen, pitanje se više ne tiče postojanja neke stvari različite od *duha* i *ideje*, od opažati i biti opažen, već se postavlja pitanje nema li izvesnih (ne znam kakvih) ideja u Božijoj svesti koje su neka vrsta indikatora ili nota koje Ga usmeravaju kako da proizvede osećaje u našoj svesti na konstantan i pravilan način: umnogome isto kao što je muzičar usmeren muzičkim notama da proizvede onaj harmoničan niz i sklad zvukova koji se naziva *melodijom*, — mada oni koji slušaju muziku ne opažaju note i mogu ništa ne znati o njima. Ali ovaj pojam materije (koji je uostalom jedini inteligibilni pojam koji mogu da izdvojim iz onoga što je rečeno o nepoznatim povodima)¹ isuviše je ekstravagantan da bi bio dostojan pobijanja. Osim toga, on u stvari nije nikakav prigovor onome što smo izložili, naime, da nema nijedne neosetljive neopažene *supstancije*.

¹ Izostavljeno u drugom izdanju (Džesop).

72. Ako sledimo svetlost razuma, mi ćemo iz konstantne i jednoobrazne metode naših osećaja zaključiti o dobroti i mudrosti *duha* koji ih izaziva u našoj svesti; ali to je sve što mogu da vidim da je razložno zaključeno odatle. Za mene je, ponavljam, postojanje *duha* — beskrajno *mudrog*, *dobrog* i *moćnog* — sasvim dovoljno da objasni sve prirodne pojave. Ali što se tiče *neaktivne neosetljive materije*, ono što ja opažam nema ni najmanje veze s njom, niti navodi na misao o njoj. I ja bih voleo da vidim nekog ko bi njome objasnio ma i najbeznačajniju *pojavu* u prirodi ili ukazao na ikakav razlog, ma i najmanjeg stepena verovatnoće, koji bi mogao imati za njeno postojanje; ili pak naveo neki prihvatljiv smisao ili značenje te pretpostavke. Jer što se tiče toga da je ona povod, mi smo, mislim, očigledno pokazali da u odnosu na nas ona nije nikakav povod. Preostaje, dakle, da ona mora biti, ako uopšte jeste, povod Bogu da izazove ideje u nama; a našta se to svodi, upravo smo videli.

73. Vredi razmisliti malo o motivima koji su ljude naveli da pretpostave postojanje materijalne supstancije i prateći postepeno nestajanje i iščezavanje tih motiva ili razloga mi možemo srazmerno tome povlačiti pristanak koji se na njima zasniva. Prvo se, dakle, mislilo da boja, oblik, kretanje i ostali čulni kvaliteti ili akcidencije stvarno postoje van svesti; i zbog toga je izgledalo neophodno pretpostaviti neki nemisleći *supstrat* ili *supstanciju* u kojoj oni postoje, pošto se nije moglo zamisliti da oni postoje sami po sebi. Zatim, tokom vremena,

kada su se uverili da boje, zvuci i ostali čulni sekundarni kvaliteti ne postoje izvan svesti, ljudi su lišili taj *supstrat* ili materijalnu supstanciju tih kvaliteta, ostavljajući samo primarne kvalitete, oblik, kretanje (i slične),¹ koje su još uvek zamišljali da postoje izvan svesti i da im je, prema tome, potreban materijalni oslonac. Ali kada se ispostavilo da čak ni oni ne mogu postojati drukčije do u nekom duhu ili u nekoj svesti koja ih opaža, proizlazi da mi više nemamo nikakvih razloga da pretpostavljamo postojanje *materije*, štaviše, da je potpuno nemoguće da postoji tako nešto — sve dotle dok se ta reč upotrebljava za označavanje nekog *nemislećeg supstrata* kvaliteta ili akcidencija, u kome oni postoje izvan svesti.

74. Ali — čak ako bi se i sami *materijalisti* složili da se pretpostavljalo da materija postoji samo da bi nosila akcidencije i, budući da je taj razlog potpuno otpao, ako bi se moglo očekivati da će svest prirodno i bez ikakvog ustezanja odbaciti verovanje u ono što se jedino na tome razlogu zasnivalo: ipak je ta predrasuda tako duboko ukorenjena u naše misli da teško možemo reći kako da se nje oslobodimo i stoga smo skloni, pošto je sama *stvar* neodrživa, da bar *ime* sačuvamo koje vezujemo za nekakve apstraktne i neodređene pojmove *bića* ili *povoda*, mada bez ikakvog pravog razloga, bar koliko ja mogu da vidim. Jer čega ima u nama ili šta mi opažamo u svim tim idejama, osećajima, pojmovima koji su utisnuti u našu svest,

¹ U prvom izdanju: itd. (Džesop).

bilo senzacijom bilo refleksijom, iz čega bi se moglo izvesti postojanje nekog neaktivnog, nemislećeg, neopaženog povoda? I, s druge strane, čega može biti u jednome *duhu koji je potpuno sam sebi dovoljan* što bi nas navelo da verujemo ili čak pomislimo da je on *usmeren* nekim neaktivnim povodom da izazove ideje u našoj svesti?

75. To što ljudski razum ostaje toliko privržen, uprkos svoj očiglednosti razloga, glupom bezumnom *nečem*, čijim se umetanjem on tako reći zaklanja od Božije promisli i udaljava je od svetskih zbivanja, predstavlja izvanredan primer snage predrasude koji je veoma za žaljenje. Ali, iako mi činimo sve što je u našoj moći da obezbedimo verovanje u *materiju*, — iako, kada nas razum ostavlja na cedilu, pokušavamo da potkrepimo naše gledište njenom pukom *moćnošću* i mada puštamo na volju našoj, razumom nekontrolisanoj, mašti da izvede tu jednu mogućnost, ipak ishod svega toga je — da ima nekih *nepoznatih ideja* u Božijoj svesti; jer, ako se uopšte išta razume pod *povodom* u odnosu na Boga, onda je to sve što ja zamišljam. A to u suštini nije više zalaganje za *stvar* već za *ime*.

76. Neću da se upuštam u to da li ima takvih ideja u Božijoj svesti i da li se one mogu nazvati *materijom*. Ali, ako se držite pojma neke nemisleće supstancije ili nosioca rasprostrtosti, kretanja (i drugih čulnih kvaliteta)¹, onda je po meni najoči-

¹ U prvom izdanju: itd. (Džesop).

glednije nemoguće da bi moglo postojati tako nešto. Jer čisti je apsurd da bi ti kvaliteti mogli postojati u nekoj supstanciji koja ne opaža ili biti njome nošeni.

77. Ali, reći ćete vi, čak ako se i prizna da ne postoji nikakav nemisleći nosilac rasprostrtosti i drugih kvaliteta ili akcidencija koje mi opažamo, ipak možda može postojati neka neaktivna, neopažajuća supstancija ili *supstrat* nekih drugih kvaliteta, koji su nama isto tako nepristupačni kao i boje slepo rođenom čoveku, zato što nemamo čulo, osetljivo za njih. Ali, ako bismo imali neko novo čulo, možda ne bismo ništa više sumnjali u njihovo postojanje nego što slep čovek, kada progleda, sumnja u postojanje svetlosti i boja. Odgovaram, prvo, ako pod reči materija razumete samo nepoznatog nosioca nepoznatih kvaliteta, sasvim je svejedno da li tako nešto postoji ili ne, pošto nas se ono ništa ne tiče. I ja ne vidim od kakve je koristi raspravljanje o nečemu što ne znamo *šta* je, niti znamo *zašto* je.

78. Ali, drugo, ako bismo imali neko novo čulo, ono bi nas moglo snabdeti samo novim idejama ili osećajima; i onda bismo imali isti razlog protiv njihovog postojanja u nekoj neopažajućoj supstanciji koji je već naveden u odnosu na oblik, kretanje, boju (i slično)¹. Kvaliteti, kao što je pokazano, nisu ništa drugo do *osećaji* ili *ideje*, koje

¹ U prvom izdanju: itd. (Džesop).

postoje samo u *svesti* koja ih opaža; i to važi ne samo za ideje sa kojima smo sada upoznati, već isto tako i za sve moguće ideje.

79. Ali, insistiraćete vi, pa šta ako nemam nikakvih razloga da verujem u postojanje materije? Pa šta ako joj ne mogu naći nikakvu primenu, niti njome objasniti bilo šta, niti čak zamisliti šta se razume pod tom reči? Ipak još uvek nije nikakva protivrečnost reći da materija *postoji* i da je ta materija *uopšte supstancija* ili *povod idejama*; mada bi zaista razvijanje značenja tih reči ili privrženost nekom njihovom posebnom objašnjenju moglo biti praćeno velikim teškoćama. — Odgovaram, kada se reči upotrebljavaju bez značenja, možete ih sastaviti kako hoćete, bez opasnosti da zapadnete u protivrečnost. Vi možete reći, na primer, da je *dva puta dva jednako sedam*, — sve dotle dok izjavljujete da ne upotrebljavate reči toga stava u njihovom uobičajenom značenju, već kao oznake ni sami ne znajući čega. I sa istim razlogom vi možete reći da postoji jedna neaktivna nemisleća supstancija bez akcidencija koja je povod našim idejama. I mi ćemo jedan stav razumeti isto onoliko koliko i drugi.

80. Na poslednjem mestu vi ćete reći, šta ako napustimo tezu i nematerijalnoj supstanciji i (ostanemo pri tome)¹ da materija nije ni supstancija ni akcidencija, ni duh ni ideja, već nepoznato *nešto*

¹ U prvom izdanju: tvrdimo (Džesop).

— neaktivno, nemisleće, nedeljivo, nepokretno, nerasprostrto, ni na jednom mestu ne postojeće? Jer, reći ćete vi, ma šta se moglo navesti protiv *supstancije* ili *povoda* ili bilo kog drugog pozitivnog ili relativnog pojma materije, to je sasvim neumesno, sve dok se držimo te *negativne* definicije materije. — Odgovaram, vi možete, ako mislite da je podesno, upotrebiti reč *materija*, u istom smislu u kome drugi ljudi upotrebljavaju *ništa* i tako učiniti ove termine konvertibilnim u vašem način izražavanja. Jer, najzad, to je čini mi se rezultat te definicije; i kada pažljivo osmotrim njene delove, bilo zajedno bilo svaki ponaosob, ne nalazim da vrše ikakvo dejstvo na moju svest, različito od onoga koje izaziva termin *ništa*.

81. Vi ćete (možda)¹ odgovoriti da je u navedenu definiciju uključeno nešto čime se ona dovoljno razlikuje od ničega, a to je pozitivna apstraktna ideja *kviditeta*, *entiteta* ili *egzistencije*. Ja zaista priznajem da oni koji tvrde da imaju sposobnost da obrazuju apstraktne opšte ideje govore kao da su imali takvu jednu ideju koja je, kažu oni, od svih pojmova najapstraktnija i najopštija; za mene je ona od svih pojmova najnerazumljivija. Da postoji velika raznovrsnost duhova različitih klasa i mogućnosti, čije sposobnosti, kako brojem tako i obimom, daleko prevazilaze one koje mi je Tvorac mogao bića podario, ne vidim razloga da poričem. A polagati pravo da svojim sopstvenim malobroj-

¹ Dodano u drugom izdanju (Džesop).

nim, skučenim, uskim prijemnicima percepcije odredim koje ideje je neiscrpna moć vrhovnoga duha eventualno utisnula u njih, bila bi za neke nesumnjivo krajnja ludost i uobraženost. Jer mogu postojati, koliko ja o tome znam, neizbrojne vrste ideja ili osećaja isto onoliko različitih međusobno i od svega onoga što sam ja opazio, koliko su boje različite od zvukova. Ali koliko god bio spreman da priznam ograničenost moje moći shvatanja u poređenju sa beskrajnom raznovrsnošću duhova i ideja koji možda postoje, ipak, kada neko tvrdi da ima pojam entiteta ili egzistencije, *apstrahovan* od *duha* i *ideje*, od opažati i biti opažen, to predstavlja, bojim se, savršen apsurd i igru rečima.

Preostaje da razmotrimo primedbe koje bi možda mogla postaviti religija.

82. Ima nekih koji misle da čak ako se i dopusti da argumenti u prilog realne egzistencije tela ne znače i dokaz, ipak su Sveti Spisi tako jasni u ovom pogledu da će dovoljno uveriti svakog dobrog hrišćanina da tela realno postoje i da predstavljaju nešto više od pukih ideja, — budući da je u Bibliji saopšteno bezbroj činjenica, koje očigledno pretpostavljaju realnost drveća i kamenja, planina i reka, gradova i ljudskih tela. Na to odgovaram, da naše učenje ne dovodi u pitanje istinitost ni svetih ni profanih spisa u kojima se te i slične reči upotrebljavaju u običnom značenju ili tako da imaju smisla. Pokazali smo da je u skladu sa našim principima da sve te stvari realno postoje, da postoje tela, pa čak i telesne supstancije, kada se